

ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI
URARTU KRALLIĞI'NIN ORTA ARAS HAVZASI
YERLEŞİM YAYILIMI
(Kars-Iğdır-Doğubayazıt)

Yeşim KEMER
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Tez Yöneticisi
Dr.Öğr.Üyesi Ayhan YARDİMCİEL
Kars-2019

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

URARTU KRALLIĞI'NIN ORTA ARAS HAVZASI
YERLEŞİM YAYILIMI
(Kars-Iğdır-Doğubayazıt)

Yeşim KEMER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN VE JÜRİ ÜYELERİ
Dr.Öğr.Üyesi Ayhan YARDİMCİEL
Dr.Öğr.Üyesi Sami PATACI
Dr.Öğr.Üyesi Ersin DOĞANTEKİN

Kars-2019

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

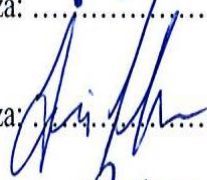
Yeşim KEMER tarafından hazırlanan Urartu Krallığı'nın Orta Aras Havzası Yayılımı isimli bu çalışma, 01-02-2019 Tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda [oybirliği/oy çokluğuyla] başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Eskiçağ* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak (oy çokluğuyla/birliğiyle) kabul/red edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman : Dr.Öğr.Üyesi Ayhan YARDİMCİEL

İmza: .....

Üye : Dr.Öğr.Üyesi Sami PATACI

İmza: .....

Üye : Dr.Öğr.Üyesi Ersin DOĞANTEKİN

İmza: .....

ONAY

Bu Tez, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../...../2019 tarih ve ..... Sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Yaşar KOP

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “*Urartu Krallığı’nın Orta Aras Havzası Yayılımı*” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Scientific Ethic Statement

Thesis I declare that I complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled “*Location Distribution Of The Urartu Kingdom In The Middle Aras Basin*” as a Phd. Thesis I prepared, that I obtained all information in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to the each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the writing rules and Works which I used have been shown in the bibliography.

.../.../2019

Yeşim KEMER

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
KISALTMALAR	iii
ÖNSÖZ.....	iv
GİRİŞ	1
AMAÇ	3
YÖNTEM.....	5

I. BÖLÜM

URARTU KRALLIĞI

1.1. Krallığın Coğrafyası.....	6
1.2. Krallığın Tarihçesi	8
1.3. Tarihi Coğrafyası	10

II. BÖLÜM

ORTA ARAS HAVZASI

2.1. Sınırları.....	12
2.2. Tarihi Coğrafyası	13
2.3. Araştırma Tarihçesi.....	14

III. BÖLÜM

ORTA ARAS HAVZASI URARTU YERLEŞMELERİ

3.1. Kars	16
3.1.1. Yoğunhasan Kalesi	17
3.1.2. Karakale Kalesi	18
3.1.3. Ani İç Kale	18
3.2. Iğdır.....	19
3.2.1. Melekli Kompleksi.....	19
3.2.2 Karakoyunlu Kalesi.....	21
3.2.3.Caf Kalesi.....	23

3.2.4. Bulakbaşı Kompleksi Kale I	23
3.2.5. Bulakbaşı Kompleksi Kale II	24
3.2.6. Bulakbaşı Kompleksi Kale III.....	25
3.2.7. Bulakbaşı Kompleksi Kale IV	25
3.2.8. Bulakbaşı Kompleksi Kale V.....	26
3.2.9. Korhan Kalesi.....	27
3.3. Ağrı-Doğubayazıt.....	28
3.3.1. Ömerağa-Gölyüzü Kalesi.....	28
3.3.2. Bozkurt Kompleksi Kale II	29
GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	30
KAYNAKÇA	33
EKLER.....	42
Ek 1 Urartu Krallığı'nın Başkenti Tuşpa	42
Ek 2 Ağrı Dağı	42
Ek 3 Melekli Kompleksi uydu görüntüsü	43
Ek 4 Melekli Kompleksi yakın plan.....	43
Ek 5 Melekli Yerleşimi keramikleri.....	44
Ek 5a Melekli Yerleşimi Bianili malı	44
Ek 5b Melekli Yerleşimi Bianili malı	44
Ek 5c Melekli Yerleşimi Bianili malı	45
Ek 5d Melekli Yerleşimi Bianili malı	45
Ek 6 Melekli Kompleksi Kumocağı keramikleri	46
Ek 7 Melekli Kompleksi mezarlık keremakleri	47
Ek 8 Kars Müzesi, Barnett'in kazı malzemeleri	48
Ek 9 Barnett'in kazısından urne örnekleri	48
Ek 10 Barnett'in kazısından ölü yemeği kabı	48
Ek 11 Barnett'in kazısından ölü yemeği kabı	49
Ek 12 Barnett'in kazısından urne örnekleri	49
Ek 13 Barnett'in kazısından urne örnekleri	49
Ek 14 Barnett'in kazısından ölü yemeği kabı	50
Ek 15 Bulakbaşı Kompleksi uydu görüntüsü.....	50
Ek 16 Bulakbaşı Kompleksi Kale I keramikleri	51

Ek 17 Bulakbaşı Kompleksi Kale V keramikleri.....	51
Ek 18a Ayanis Urartu Kalesi.....	52
Ek 18b Ayanis Urartu Kalesi	52
HARİTALAR	53
LEVHALAR.....	57
LEVHA 1	57
LEVHA 2	58
LEVHA 3	59
LEVHA 4	60
LEVHA 5	61
LEVHA 6	62
LEVHA 7	64
LEVHA 8	65
LEVHA 9	66
LEVHA 10	67
LEVHA 11	68
LEVHA 12	69
LEVHA 13	70
LEVHA 14	71
ÖZGEÇMİŞ.....	73

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI
URARTU KRALLIĞI'NIN ORTA ARAS HAVZASI YERLEŞİM YAYILIMI
(Kars-Iğdır-Doğubayazıt)
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Yeşim KEMER
Dr.Öğr.Üyesi Ayhan YARDIMCIEL
2019 – IV + 73

ÖZET

M.Ö. 9. yy 'da bugünkü Van şehrinin batısında ve Van Gölü'nün güneybatı yönünde bir kayalık tepe üzerinde başkentlerini inşa ederek ortaya çıkan Urartular, kurdukları krallık ile yaklaşık 250 yıl boyunca bölgede etkili olmuşlardır. Urartu Krallığı'nın en önemli rakibi son Assur Krallığı idi. Assur Krallığı ile olan mücadeleler sonucunda Urartu Krallığı güneyden ziyade kuzeye ve kuzeybatıya doğru bir yayılım içerisine girmiştir. Bu kapsamda öncelikle Erzurum, Kars civarlarına lokalize edilen Diauehi Krallığı ile mücadele edilmiş ve birçok defa bu krallık yenilmiştir. Sonrasında bazı yerel beylikleri ortadan kaldıran Urartu Krallığı nihayetinde Orta Aras Havzası'nda kendisine açtığı alan ile Kafkasya'ya doğru uzanma şansını elde etmiştir. Özellikle krallığın kuruluş dönemlerinde uygulanan bu politika doğrultusunda önemli imar faaliyetlerinin yapıldığı bugünkü arkeolojik manzaradan anlaşılmaktadır. Orta Aras Havzası, Ağrı Dağı merkezli özel konumu sayesinde Urartu Krallığı'nın ilgisini erken dönemlerden itibaren çekmiştir. Ağrı Dağı'nın kuzeyinde bulunan verimli Iğdır Ovası ile güneyinde bulunan Doğubayazıt Ovası'nı kontrol altına alan krallık aynı zamanda bölgedeki en önemli yolların da denetimini sağlamıştır. Bu çalışma ile Orta Aras Havzası'nın Kars, Iğdır ve Doğubayazıt bölgelerinde Urartu Krallığı'na tarihlen merkezlerden bahsedilecektir. Merkezlerin birçoğu Kafkas Üniversitesi bünyesinde yapılan mevcut arkeolojik yüzey araştırmaları sayesinde tespit edilmişlerdir.

ANAHTAR KELİMELEER: Orta Aras Havzası, Urartu Krallığı, Diauehi Krallığı, Yerleşim Yeri, Arkeolojik Manzara,

KAFKAS UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY
DISCIPLINE OF ANCIENT HISTORY
LOCATION DISTRIBUTION OF THE URARTU KINGDOM IN THE
MIDDLE ARAS BASIN
(Kars-Iğdır-Doğubayazıt)
MASTER'S THESIS
Yeşim KEMER
Assit. Prof. Dr. Ayhan YARDİMCİEL
2019 – IV + 73

ABSTRACT

The Urartu Kingdom, which started as a result of building their capital city on a rocky hill looking at the southwest of Lake Van in the west of today's province of Van in Turkey in the 9th century BCE, became dominant with the kingdom they established in the region for about 250 years. The most important opponent of the Urartu Kingdom was the last Assyrian Kingdom. As a result of its struggles with the Assyrian Kingdom, the Urartu Kingdom spread towards the north and northwest rather than the south. Within the scope of this expansion, firstly conflicts were experienced with the Diauehi Kingdom that was localized around Erzurum and Kars, and this kingdom was defeated several times. The Urartu Kingdom, which later eliminated some local principalities, obtained the opportunity to expand towards the Caucasus with the regions it finally opened up for itself in the Middle Aras Basin. It is seen from today's archeological findings that significant planning activities were carried out in line with this policy that was utilized especially in the establishment periods of the kingdom. The Middle Aras Basin had attracted the attention of the Urartu Kingdom due to its particular location centered by the Mount Ağrı. The kingdom, which took the fertile Iğdır Lowland in the north of the Mount Ağrı and the Doğubayazıt Lowland in the south of it under its control, also achieved the rule of the most important roads in the region. This study will discuss centers in the Kars, Iğdır and Doğubayazıt parts of the Middle Aras Basin that are dated to the Urartu Kingdom. Most of these centers were discovered within the scope of the archeological surface research carried out by Kafkas University.

KEYWORDS: Middle Aras Basin, Urartu Kingdom, Diauehi Kingdom, Location, Archeological Findings.

KISALTMALAR

AAA	:	Annals of Archaeology and Anthropology.
AA	:	Archäologischer Anzeiger.
Ac Ant Hung	:	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.
AfO	:	Archiv für Orientforschung.
AfO-NF	:	Archiv für Orientforschung-Neue Folge.
AJA	:	American Journal of Archaeology.
Bk	:	Bakınız
AST	:	Araştırma Sonuçları Toplantısı
ETR	:	Erken Transkafkasya Kültürü
E.T.Ç.	:	Erken Tunç Çağ.
O.T.Ç	:	Orta Tunç Çağı
S. T. Ç.	:	Son Tunç Çağ.
IRAN	:	Journal of the British Institute of Persian Studies.
IRAQ	:	Published by the British School of Archaeology in Iraq.
İA	:	Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi.
JA	:	Journal Asiatique.
JAOS	:	Journal of the American Oriental Society.
JCS	:	Journal of Cuneiform Studies.
Lev	:	Levha
MTA	:	Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi.
O.Ç.	:	Orta Çağ.
RA	:	Revue Archéologique, (Nouvelle Série).
TAD	:	Türk Arkeoloji Dergisi.
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
TÜBA-AR	:	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi.
UKN	:	Urartskie Kliobraznyne Nadpisi.
VDI	:	Vestnik Drejnev Istorii.
WVDOG	:	Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient- Gessellschaft.
ZA	:	Zeitschrift für Assyriologie.
ZE	:	Zeitschrift für Ethnologie.

ÖNSÖZ

“Urartu Krallığı’nın Orta Aras Havzası Yerleşim Yayılımı (Kars-Iğdır-Doğubayazıt) “ isimli bir konu çalışmak benim açımdan oldukça zevkli olmuştur. Keza danışman hocamın bölgede süregelen arkeolojik yüzey araştırması sebebiyle bizatihi bölgeyi dolaşma fırsatına eriştim. Tezin yazım aşamasında 2018 yılı yüzey araştırması sırasında Bulakbaşı Kompleksinde beşinci Urartu yerleşmesinin tespiti bu açıdan oldukça sürpriz olmuştur. Bununla birlikte her ne kadar Orta Aras Havzası’nın Anadolu paydaşı çalışılmışsa da Urartu Krallığı’nın başkentliğini yapan bugünkü Van şehri da dolaşmış burada bulunan Urartu yerleşmeleri gözlemlenmiştir. Bu sayede tipolojik bağlantı kurulmuş karşılaştırma yapabilme olanağına erişilmiştir. Tezin Orta Aras Havzası’nın Anadolu kısmını kapsamaması İran ile Ermenistan ve Van bölgesi arasında kalan bölümün incelenmesi anlamına geldiğinden ve bu bölümün kendi yaşadığım bölge olması sebebiyle de ayrı bir mutluluk yaşadım. Aynı şekilde Urartu Krallığı’nın kuzeye yayılma politikasının, Urartu yerleşim stratejisinin arazide bizzat gözlemlenmesi de tezimi tamamlayabilmem açısından son derece önemli olmuştur. Bu sebeple tez çalışmam başından itibaren büyük destek sunan ve yüzey araştırması ekibine dahil eden danışman hocam Dr. Öğr.Üyesi Ayhan Yardimciel başta olmak üzere, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Doç.Dr. Akın Bingöl’e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Tez çalışmam ile ilgili öneri ve görüşlerini esirgemeyen Kafkas Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Doç.Dr. Hüseyin Metin’e, metodoloji konusunda yardımcı olan Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Prof.Dr.Mustafa Ödemir’e sonsuz teşekkürler. Son olarak bütün öğrenim hayatım boyunca yanımda olan ve beni destekleyen aileme teşekkür ederim.

GİRİŞ

Urartu Krallığı, Mezopotamya, Orta Anadolu ve Kafkasya coğrafyaları arasında bulunan Van Gölü Havzası merkezli bir Demir Çağı krallığıdır. Güney komşusu olan Assur Krallığı ile Erken Demir Çağı'ndan beri var olan mücadelesi sonrasında yönünü kuzey ve kuzeybatıya doğru çeviren Urartu Krallığı'nın ilk dönem krallarından İşpuini zamanında Patnos ve Eleşkirt civarına ulaşılmış Kral Menua ve ardılı Argiştı zamanında ise Aras Havzası ile Iğdır Ovası'na hâkim olunmuş ve Kafkasya'ya ulaşımlardır. Urartu Krallığı'nın Orta Aras Havzası yayılımı işte bu olaylar bağlamında incelenecektir. Ayhan Yardimciel başkanlığındaki bir ekip tarafından Orta Aras Havzası'nın Iğdır ve Doğubayazıt bölgelerinde yapılan arkeolojik yüzey araştırmalarına katılmış olmam konuya daha iyi hâkim olmamı sağlamıştır. Bölgede yapılan diğer önemli arkeolojik çalışma ise Akın Bingöl başkanlığında yapılan Kars ve Iğdır İlleri yüzey araştırmalarıdır. Bu yüzey araştırmaları ışığında Urartu Krallığı'nın Iğdır ve Doğubayazıt bölgelerindeki varlığını ortaya çıkarılmaya başlanmıştır. Aynur Özfirat başkanlığında bölgede yapılan diğer bir yüzey araştırması ve Bozkurt Kurgan Mezarlığı kazısı ile de önemli bilgiler elde edilmiştir. Bu çalışmaların hepsi de bölge arkeolojisi için oldukça önemli çalışmalardır. İşte bu araştırmalar, Urartu Krallığı'nın Orta Aras Havzası ve özellikle havza içinde yer alan Iğdır ve Doğubayazıt ovalarını çok önemsedğini ve bu bölgelerde ciddi imar faaliyetlerinde bulunduğunu ortaya çıkartmıştır. Urartu yerleşim sistemi konusunda bizlere çok önemli bilgiler sunan bu çalışmalar ile krallığın kendi merkezine göre kuzey ve kuzeybatı yayılım stratejisi büyük oranda ortaya konmuştur. Ağrı Dağı'nın kuzeyinde, Iğdır Ovası'nın doğu ucunda bulunan Karakoyunlu ve yakın çevresinde bulunan Urartu yerleşmeleri, krallığın Güney Kafkasya'nın bu stratejik noktasının önemini son derece iyi bir biçimde anladığını ortaya çıkartmaktadır. Burada bulunan ve Bulakbaşı Kompleksi olarak tanımlanan arkeolojik alanda belirli bir düzen ve plan dâhilinde yapılan beş adet Urartu Kalesi tespit edilmiştir. Bu kalelerin en büyüğü Aşağı Aktaş Kalesi olarak da tanınan Bulakbaşı Kompleksi içindeki Kale II'dir. Kalelerin tümü Ağrı Dağı lav akıntılarının bereketli Iğdır Ovası ile birleştiği yerde bulunan tepelerin üzerindedir. Kalelerin yapılış amacı, burada bulunan su kaynakları ile Kuzeybatı İran ve Nahçıvan bölgesine giden yolların denetim altına alınmak istenmesidir. Bununla birlikte

kalelerin askeri kaleler olmak dışında birer yaşam olanı oldukları sayılarının fazlalığından dolayı düşünülmektedir. Kale kent olarak tanımlanabilecek bu yerleşmeler vasıtasıyla Urartu Krallığı'nın Iğdır Ovası'nın bu bölümünde ciddi bir nüfus varlığından bahsedilebilir. Bununla birlikte Iğdır Melekli ve Karakoyunlu kompleksleri de göz önüne alındığında bu nüfusun daha fazla olabileceği düşünülebilir. Aynı şekilde bölge Urartu öncesi de önemli yerleşmelerin yer aldığı bir bölgedir. Şüphesiz Kafkasya coğrafyası içindeki düşük rakım değerleri uygun iklim koşulları ve tarım arazilerine sahip olması sebebiyle Ağrı Dağı'nın kuzeyinde bulunan Iğdır Ovası tarihin her döneminde önemli olagelmıştır.

AMAÇ

Şimdiye kadar yapılan araştırmalar ve elde edilen arkeolojik buluntular Urartu Krallığı'nın her ne kadar Van merkezli kurulmuş olsa da Kafkas coğrafyası temelli bir krallık olduğunu ortaya çıkartmıştır. Ancak krallığın merkezi olan Van ve yakın çevresi dışında en önemli yerleşmelerin İran ve Ermenistan civarında olması, iki bölge arasında kalan Kars, Iğdır ve Doğubayazıt bölgelerinin yeterli derecede araştırılmamış olduğuna işaret etmektedir. Aynur Özfırat tarafından yapılan arkeolojik araştırmalar ile gerek Urartu dönemi gerekse Urartu öncesi var olan bazı şehirlerin lokalizasyonu yapılabilmektedir. Buna ek olarak Kafkas Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji bölümü öğretim üyelerinin hali hazırda devam eden arkeolojik yüzey araştırmaları ile yeni bilgilere de ulaşılmıştır. Bu bilgiler sonucunda Urartu Krallığı'nın kendi merkezine göre kuzey ve kuzeybatı yayılımı noktasında değerli bilgilere ulaşılmıştır. Krallığın yayılım alanı içinde tespit edilen birçok yerleşim birimi bulunmaktadır. Bunların en güzel örnekleri krallığın başkenti olan Van bölgesi ile İran ve Ermenistan'da bulunmaktadır. Ancak belirtildiği üzere iki bölge arasında kalan Kars, Iğdır ve Doğubayazıt bölgelerinde de krallığa ait ciddi bir arkeolojik kalıntının olduğu yapılmış olan araştırmalar ışığında ortaya çıkarılmıştır. Urartu Krallığı'nın yerleşim stratejisinin önemli yol ve geçitlere lokalize olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan gerek Doğubayazıt Ovası'na hakim olan konumu ve gerekse Kuzeybatı İran yolunun denetimini sağlayan Ömerağa-Gölyüzü Kalesi bu bakımdan Orta Aras Havzası içinde bulunan krallığın diğer kalelerine göre daha önemlidir. Gerek kalede bulunan stadel ve cella ve gerekse burada ele geçirilen ve saray malı olarak tanımlanan birinci kalite Urartu keramikleri bu durumu doğrular niteliktedir. Tespit edilen Urartu yerleşim merkezleri aynı zamanda Urartu Krallığı'nın yerleşik yaşam için verdiği mücadeleyi bir kez daha teyit etmiştir. Bu strateji kapsamında krallık yöneticileri, Kafkasya gibi yüksek ve zorlu bir coğrafyada Iğdır ve Doğubayazıt gibi yaşam alanlarının önemini erken tarihlerde fark etmişlerdir. Dolayısıyla Ömerağa, Bozkurt Kale II, Korhan, Caf, Melekli-Lanetlitepe, Karakoyunlu ve Bulakbaşı gibi merkezlerle hem önemli su kaynaklarının hem de bu ovaların kontrolü sağlanmıştır. Bu çalışma ile Orta Aras Havzası'nın Anadolu paydaşında bulunan Kars, Iğdır ve Doğubayazıt bölgelerindeki Urartu yerleşmeleri bir araya getirilerek krallığın uyguladığı yerleşim sisteminin

ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Coğrafyada uygulana yerleşim modellemesi aynı zamanda toplumların ekonomik modellerine de vurgu yapmaktadır.

YÖNTEM

Öncelikle yapılan akademik yayınlar aracılığı ile Orta Aras Havzası'nda bulunan Urartu Yerleşmeleri derlenmiştir. Daha sonra Van'a gidilerek Urartu Krallığı'nın burada bulunan yerleşim merkezleri dolaşmış ve incelenmiştir. Danışman hocamın 2018 yılı arkeolojik yüzey araştırmasına katılarak özellikle Bulakbaşı Kompleksi'nde var olan Urartu yerleşimlerini bizzat yerinde görme şansı elde edilmiştir. Bu aşamalardan sonra, karşılaştığımız en büyük zorluklardan biri özellikle Melekli Kompleksi içinde bulunan arkeolojik merkezlerin her birinin birden fazla isime sahip olması ve bununla birlikte kompleks merkezlerin hepsinin birbirinden farklı merkezler olarak tanımlanmış olması zorluğuuydu. Prof.Dr. Aynur Özfirat ve Dr. Ayhan Yardimciel'in yaptıkları sistematik araştırmalar sayesinde bu sorun da kısa sürede aşılmıştır. Kars, Iğdır ve Doğubayazıt olarak üç farklı coğrafyayı kapsayan Orta Aras Havzası'nın Kars bölümünde Kafkas Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Doç.Dr. Akin Bingöl'ün başkanlığını yürüttüğü Kars ve Iğdır İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırmaları sonuçlarından yararlanılmıştır. En karışık yer olan Iğdır bölgesindeki merkezler Melekli Kompleksi, Karakoyunlu ve Bulakbaşı Kompleksi olarak üç ayrı bölümde ele alınmış ve burada bulunan merkezler ayrı ayrı tanıtılmıştır. Doğubayazıt bölgesinde de yine bahsi geçen bilim insanlarına ek olarak Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyelerinden Prof.Dr. Alpaslan Ceylan'ın yaptığı arkeolojik yüzey araştırmalarından faydalanılmıştır. Sonrasında tezin ilk bölümü için Urartu Krallığı'nın kısa tarihçesi, coğrafyası ve tarihi coğrafyası konuları yazılmıştır. Tezin ikinci kısmında ise aynı konseptte Orta Aras Havzası incelenmiştir. Ana konuyu oluşturan üçüncü bölümde var olan Urartu yerleşmeleri tanıtıldıktan sonra, bu yerleşim yerleri levhalar ile desteklenmiştir. Bununla birlikte konu ile alakalı olan ancak bütünlüğünü bozacak diğer görseller ekler kısmında bir araya getirilmiştir.

I. BÖLÜM

URARTU KRALLIĞI

1.1. Krallığın Coğrafyası

Urartu Krallığı, merkezi bugünkü Van'da bulunan Tuşpa olmak üzere M.Ö. 9-6 yy'lar arasında yaklaşık 250 yıl boyunca Doğu Anadolu gibi zorlu bir coğrafyada hüküm sürmüş Orta Demir Çağı krallığıdır¹. (Bkz. Ek. 1)Urartu Krallığı'nın ortaya çıkmasına olanak sağlayan etkenlerden biri de şüphesiz M.Ö. 1200 yıllarında gerçekleşen Deniz Kavimler/Ege Göçleridir². Bu tarihi hadise akabinde Ön Asya Coğrafyasının alışlagelmiş siyasi tablosunu değiştirmiştir. Karanlık bir dönemde başladığı Ege Göçleri'nin getirdiği sis perdesi aralandığında, Asur Krallığı'nın kuzeye doğru yayılma politikasına girştiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu yüzden Van Gölü Havzası'nda bulunan Erken Demir Çağı Beylikleri, öncelikle Uriatri ve Nairi isimli iki büyük beylik etrafında organize olmuş devamında ise Urartu Krallığı'nı kurmuşlardır³. Urartu Krallığı, Orta Anadolu, Kafkasya ve Mezopotamya kültür bölgelerinin birbirlerine en yakın oldukları coğrafyada kurulmuştur. Bu coğrafya oldukça dağlık ve iklim koşulları açısından oldukça sert bir coğrafyadır. Bölgede var olan büyük akarsular, coğrafyayı depresyon alanına dönüştürmüşlerdir. Bununla birlikte Urartu Coğrafyası içinde kültürün çekirdek alanının kuzeybatısında bulunan Süphan Dağı, kuzeyindeki Tendürek Dağı, Kuzeydoğusunda bulunan Kura-Aras Dağlarının uzantıları olan Büyük ve küçük Ağrı Dağları ile Murat, Aras, Arpaçay gibi önemli akarsularla birlikte coğrafyanın diğer önemli aktörleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Iğdır ve Doğubayazıt ovaları haricinde bölgenin tarım yapılabilen düzlükleri genellikle yüksek dağ silsileleri arasındaki platolardır. Ancak bu yerlerde de tarım genellikle hayvancılığı destekleyen bir görüntüdedir. Coğrafya temelli olarak bölgenin ekonomik uğraşısının pastoral yaşam döngüsü etrafında şekillendiğini söyleyebilir. Bu bakımdan İlk Tunç Çağı'nda itibaren var olan ancak, Orta Tunç

¹ Oktay Belli, Erkan Konyar, "Kuzeydoğu Anadolu'da Erken Demir Çağı'na ait Kale ve Nekropollerin Araştırılması", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü** Yayın No: 4242, (2000), s.30.

² Barış Gür, **Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar: Deniz Kavimleri**, İstanbul, 2012, s. 19.

³ Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, 1953, s. 36-39.

Çağı'nda zirve noktasına ulaşan göçebeliğin Urartu Krallığı'nda da var olduğu bizatihi krallığın geride bıraktığı yazıtlardan da anlaşılmaktadır. İşte böylesine zorlu bir coğrafyada var olma mücadelesi veren Urartu Krallığı, yaptığı bir dizi imar faaliyetleri ile bölgeyi kendi adına bir cazibe merkezine dönüştürmüştür. Krallığın yerleşik yaşama yönelik çalışmalarını hem yazıtlarından hem de bölgede imar ettiği su kanalları aracılığı ile takip edebilmekteyiz. Bunlardan en önemlilerinden birisi, Şamran kanalı olup Edremit'e su taşımaktadır. Yine Doğubayazıt bölgesinde bulunan Balık Gölü ile entegre edilen Ferhat Kanalı aracılığı ile de Doğubayazıt Ovası'nın sulanmaktadır. Bu tür çabaların yerleşik bir toplum oluşturma adına yapıldığı anlaşılmaktadır.

Urartu Coğrafyası içinde en verimli bölgenin şüphesiz Orta Aras Coğrafyası içinde kalan İğdır Ovası olduğu anlaşılmaktadır. İğdır Ovası bilindiği üzere Sürmeli Çukuru olarak da bilinen çöküntü alanının Anadolu paydaşdır. Bu çöküntü alanının Ermenistan'da kalan kısmı Ararat Ovası olarak bilinirken Nahçıvan'da kalan bölümü Dilucu Ovası olarak bilinmektedir. Urartu Krallığı'nın kuzeye doğru yayılma noktasındaki asıl belirleyici özellik fiziksel şartlardan dolayı Kafkasya bölgesine ulaşmaktır. Keza, Urartu Krallığı'nın güneye inme şansı Asur Krallığı tarafından engellenmiştir. Kurucu krallardan Menua ve oğlu Arğışti zamanında kuzeyde bulunan Diauehi Krallığı'na birçok defa askeri sefer işte bu yüzden düzenlenmiştir⁴. Bu askeri seferler ile Van bölgesine nüfus aktarımları yapıldığı gibi bölgenin önemli bir ekonomik geçim kaynağı olan hayvan sürülerinin de götürüldüğü anlaşılmaktadır. Bölge ve dönem ile alakalı bilgi veren kaynaklar, Solagert⁵, Zivin/Süngütaş⁶ Hanak Ortakent⁷Delibaba⁸ gibi yazıtlardır. Bununla birlikte kısmen Kağızman, yoğun olarak Tuzluca, Nahçıvan'dakiDuzdağ ve Kuzeybatı İran'da bulunan Khoy'daki tuz yatakları da Urartu Krallığı'nın ilgisini çekmiş olmalıdır. Bununla birlikte Ağrı Dağı(Bkz. Ek. 2) merkezli coğrafi durumu çok iyi analiz eden Urartu Krallığı Ağrı Dağı'nın güneyinde bulunan Doğubayazıt Ovası'nı ve Kuzeybatı İran'a giden yolun

⁴ Ali Ozan, "Urartu Krallığı'nın Kuzeye Yayılımı: Nedenler ve Sonuçlar", **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Arkeoloji Dergisi**, Sayı: VIII, (2006/2), s. 35-37, Pınar Pınarcık, "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 2, (2012), s. 465-466.

⁵ Margaret R. Payne, **UrartuÇiviyazılı Belgeler Kataloğu**, İstanbul, 2006, s. 63-64-95.

⁶ Payne, **UrartuÇiviyazılı Belgeler Kataloğu**, s. 70-71.

⁷ Payne, **UrartuÇiviyazılı Belgeler Kataloğu**, s. 185-186.

⁸ Payne, **UrartuÇiviyazılı Belgeler Kataloğu**, s. 89.

kontrol ve güvenliğini sağlamak için Doğubayazıt Gölyüzü Köyü civarında Ömerağa Kalesi'ni inşa ettirmiştir. Ağrı Dağı'nın kuzeyinde bulunan İğdır Ovasını ve bu kez Kafkasya'ya ulaşan yolların kontrolünü sağlamak için ise, Karakoyunlu Kalesi (Minuahinili) ile Bulakbaşı Kompleksini hayata geçirmiştir. Bu merkezlerin arasında ise Ağrı Dağı'nın güney eteğinden kuzey eteğine doğru Pamuk Geçidi rotasında Bozkurt Kale II, Caf ve Lanetlitepeve Korhan gibi merkezler oluşturulmuştur. Böylelikle Kafkasya ve Doğu Anadolu gibi yüksek rakımlı coğrafyalarda bulunan İğdır ve Doğubayazıt ovaların ve önemli yolların kontrolünü sağlayan Urartu Krallığı bu gelişmelerden sonra, Kafkasya ve Kuzeybatı İran yönüne seferler düzenlemeye ve oralarda yeni şehirler kurmaya başlamıştır. Dağınık kabileleri ve toplulukları yerleşik yaşama geçirmek için çaba sarf eden Urartu yöneticileri bölgede bulunan su kaynaklarını çok iyi işleterek kanallar aracılığı ile sulu tarım yapabilmenin de önünü açmışlardır.

1.2. Krallığın Tarihçesi

Urartu Devleti ile devletin kuruluş dönemi olan Erken Demir Çağı periyodu ile alakalı bilgilerin önemli bir kısmını Asur kaynaklarından öğrenmekteyiz. Urartu ismine ilk rastlanılan yer de Asur yıllıklarıdır. (Uratri/Uruatri) Uratri veya Uraatri ismi ile anılan bu bölge Orta Assur döneminde M.Ö 13. yy'dan başlayarak dağlık kuzeye yapılan Assur seferlerinin öncelikli hedefi olmuştur⁹. kaynakları bu dönem için bölgeyle alakalı yazıtlarda bazen 51 kent bazen 43 kral ifadelerini kullanmaktadır. I. Salmanassar dönemine ait bir yazıtta şu bahisler geçmektedir;

“Rahipliğim başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı, ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım”¹⁰. Aynı Asur kralının bir başka yazıtın da ise “Himme, Uadkun, Bargun, Sahua, Halila, Nilipahri, Zingun adlı sekiz ülkeyi ve bunlara ait askeri güçleri ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yaktım mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim”¹¹.

⁹ Mirjo Salvini, **Urartu Doğu'da Değişim**, İstanbul, 2011, s. 76.

¹⁰ Altan Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, İzmir, 1994, s.1.

¹¹ Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 5.

Bu ve benzeri yazıtlar Erken Demir Çağı'nda bölgede Uruadri/Uruatri ismi ile siyasi bir düzenin var olduğunu yine Doğu Anadolu'nun Van Gölü ve daha kuzey kesimlerinde parçalanmış küçük beyliklerin bulunduğu ifade etmektedir. M.Ö. 13-9. Yüzyıllar arasındaki uzun dönem Urartu'nun protohistoryası olarak da adlandırılmaktadır. Bu dönem hakkında bilgi veren Assur yazıtları Uruatri ve Nairi adlarıyla bir takım kabilelerin varlığından sıkça söz etmektedir. Bu bilgiler Doğu Anadolu Bölgesi'nin siyasi bir birlikten uzak olduğunu göstermektedir¹². Urartu Krallığı'nın henüz kurulmadığı bu dönemlerde Asur, kuzeyinde bulunan dağınık bu beylikler üzerinde sürekli seferler düzenlemekteydi¹³. Ege Göçleri sonucunda Anadolu coğrafyası içinde rakipsiz kalan Asur Krallığı'nın kuzeye yayılma isteği bu beylikleri önce Uruatri-Nari isimli iki büyük beylik etrafında bir araya getirirken, daha sonra ise bu beylikler Urartu Krallığı'nı kuracaklardır. Urartu Krallığı'nın kurulmuş olduğunu Tuşpa kentinde bulunan Kral Sarduri'ye ait yazıttan anlamaktayız. Bu yazıtta Sarduri kendisini krallar kralı olarak tanıtır aynı zamanda yeni bir krallığın ortaya çıktığını da haber verir¹⁴.

“Büyük Kral, Lutipri oğlu, kudretli kral, evrenin kralı

*Nairi Ülkesi'nin kralı, eşi bulunmaz kral, savaşından korkmayan,
beğeni uyandıran çoban, kendine boyun eğemeyenleri kendine uyruk
kılan Sarduri'nin yazıtı.*

*Ben Lutipri'nin oğlu krallar kralı, bütün krallardan haraç alan
Sardur'um.*

Lutipri'nin oğlu Sardur şöyle söyler;

Alniunu kentinden getirdim. Bu duvarı ben inşa ettim.”

Büyük bir sloganla ortaya çıkan Urartu Krallığı kurulduğu tarihten itibaren, uzun süredir mücadele ettiği Asur Krallığı ile Van Gölü'nün güney sınırlarındaki mücadelesini yaklaşık 250 yıl boyunca devam ettirmiştir. Ancak bölgede yapılan

¹²Veli Sevin, Ersin Kavaklı, **Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz**, İstanbul, 1996, s. 9.

¹³Salvini, **Urartu Doğu'da Değişim**, s. 78.

¹⁴Sevin-Kavaklı, **Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz**, s. 9.

arkeolojik araştırmalar Urartu Krallığı'nın ortaya çıkmasına sebep olan etkenleri hala aydınlatabilmiş deęildir¹⁵. Krallığın kuruluş dönemlerinde I. Sarduri'den sonra tahta oğlu İşpuini oturmuştur (M.Ö. 830-810). Bu kral zamanında başkent in yer aldığı Van Ovası'nın doğusunda ve güneyinde Kalecik, Aşağı Anzaf ve Zivistan gibi savunma kaleleri kurulmuştur. Batı yönünde Van Gölü ile çevrili olan başkent bu anlamda doğal bir korumaya sahipti. Kurulan kalelerin en önemlilerinden birisi Aşağı Anzaf Kalesi'dir. Van Kalesi'nin 11 km. kuzeydoğusunda kurulan kale, kuzeyde Transkafkasya ve doğu da Kuzeybatı İnan bölgelerinden gelen yolların denetimini sağlamaktaydı. Kral İşpuini'nin diğer seferleri Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan Patnos, Ağrı, Eleşkirt bölgesine olmuştur. Bu bölgeler Kral İşpuini zamanında Urartu topraklarına dâhil edilmiştir. Mezopotamya, Orta Anadolu ve Kafkasya toprakları arasında sıkışan ve bir kara ülkesi olan Urartu Krallığı'nın güneyde Asur ile olan amansız mücadelesi krallığı henüz erken dönemlerde kuzeye doğru yayılma yoluna itmiştir. Kral Menua ve oğlu Argişti zamanında Urartu Krallığı'nın sık sık kuzeyde bulunan beylikler ile birlikte Diauehi Krallığı üzerine ve genellikle yağmaya dayalı seferler yaptığını görmekteyiz. Bu seferler kapsamında var olan kentlerin ve kalelerin yıkıldığı, burada yaşayan insanların nüfus aktarımıyla başkente götürüldüğü bizzat Urartu yazıtlarında övünerek anlatılmaktadır. Bununla birlikte Urartu Krallığı, Doğu Anadolu'nun bu pastoral yaşam döngüsünün temel ekonomik uğraşısı olan hayvancılığı da etkileşim ve büyük sürüleri de alıp götürmüştür. Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkasya coğrafyasına ulaşabilmek için krallığın yeni yerleşim birimleri imar ettiği de görülmektedir.

1.3. Tarihi Coğrafyası

Son yapılan araştırmalar göstermektedir ki, Urartu Krallığı kuzeyinde bulunan Orta Aras Havzası'nın en önemli coğrafi bölümlerinden İğdir ve Doğubayazıt ovalarına büyük önem vermiştir. Kral Minua (M.Ö. 810-785/780) krallığın kuzeyinde bulunan Güney Kafkasya lokalizasyonundaki Ağrı Dağı ve yakın çevresinin zenginliklerini fark etmiş ve burada bulunan *Eriqua/Erikua/Irekua* Krallığı'na son vermiş ve bölgeye egemen olmuştur. Bu durumu İğdir Ovası'nın doğusu yani Ağrı Dağı'nın kuzeyinde bulunan Karakoyunlu ve Bulakbaşı köylerindeki Urartu Kaleleri bunu teyit eder

¹⁵ Sevin-Kavaklı, *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz*, s. 9.

niteliktedir¹⁶. Bu bölgede yapılan arkeolojik yüzey araştırmalarıyla tespit edilen kalelerin çokluğu dikkat çekicidir¹⁷. Karakoyunlu Kalesi (*Minuahinili*) Kral Minua tarafından bu dönemde bir eyalet merkezi olarak kurulmuştur. Aynur ÖzfiatEriqua ile Minuahinili eyalet merkezlerini sırasıyla Kasımtığı ve Karakoyunlu kaleleri ile lokalize eder. Karakoyunlu Kalesi'ne yakın olan Bulakbaşı Köyü sınırlarında bulunan ilkin Aşağı Aktaş Kalesi olarak literatüre girmiş olan kale dışında bugün aynı bölgede birbirlerine yakın ve belirli bir plan dâhilinde inşa edildiklerini düşünülen 4 Urartu kalesi daha tespit edilmiştir. Aşağı Aktaş Kalesi ile birlikte toplam 5 adet olan Urartu Kalesi, Urartu Krallığı'nın Kafkasya ve Kuzeybatı İran'a yapacağı seferler öncesinde bu bölgeyi koruma altına aldığını göstermektedir. Diğer bir bakış açısı ile Iğdır Ovası'nın verimli bu doğu kesimlerindeki zengin su kaynakları da kontrol altına alınmak istenmiş olabilir. Doğubayazıt Ovası'nda da benzer bir yerleşim stratejisi izleyen Urartu Krallığı, Bozkurt'un güneydoğusunda Ağrı Dağı'nın ova ile birleştiği alçak bir tepe üzerinde inşa ettiği Ömerağa Kalesi ile Kuzeybatı İran'a giden yolu koruma altına almıştır¹⁸. Urartu Krallığı'nın Orta Aras Havzası yerleşmeleri Anadolu'nun dışında bugün Armenia bölgesinde de bulunmaktadır. Bunlar tez çalışmamızın coğrafi sınırlandırması nedeniyle ele alınmamıştır. Bu merkezler; Aras Nehri'nin kuzeydoğusunda bulunan I. Argiştihini (M.Ö. 785/780-756) Aza Ülkesi'nde kurduğu Ereuni (Arin Berd) ile Argiştihini (Arnavir) ve II. Rusa'nın (M.Ö. 675) kurduğu Teişebai Uru (KarmirBlur) kentleridir¹⁹.

---

¹⁶ Aynur Özfiat, "Melekli- Kültepe (Iğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti", **Olba**, Sayı: XXV, (2017), s. 162.

¹⁷ Özfiat, "Melekli- Kültepe (Iğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti", s. 161 vd.. Ayhan Yardımcıel, "Ağrı ve Iğdır İlleri, "Orta-Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri" 2016 Yılı Yüzey Araştırması" **35. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt: 1, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü** Yayın No: 179/1, (2018c), s. 163-175.

¹⁸ Aynur Özfiat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı" (2007-2013) **36. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt, 2, (2014), s. 214-217.

¹⁹ Aynur Özfiat, "Ağrı Dağı ve Aras Vadisi'nde Urartular", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 30, (2012), s. 126.

II. BÖLÜM

ORTA ARAS HAVZASI

2.1. Sınırları

Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde bulunan Orta Aras Havzası, arkeolojik veriler coğrafi şartları ve fiziksel özellikleriyle kuzeyden güneye doğru Ermenistan, Nahçıvan ve Kuzeybatı İran ile bu bölgelere komşu Anadolu'nun Kars, Iğdır ve Doğubayazıt bölgelerinden oluşmaktadır²⁰. Bu bölge, uygun ve özel coğrafyası ile komşu bölgeler arasında özel bir konuma sahiptir. Kar yağınca kadar yeşil kalabilen dağ çayırları bölgede hayvancılık yapan gruplar için önemlidir. Ön Asya coğrafyası içinde bulunan önemli tuz kaynakları olan Kars Kağızman, Iğdır Tuzluca, NahçıvanDuzdağ ve Kuzeybatı İran'da Khoy bölgelerindeki tuz yatakları da bu havza içinde kalmaktadır. Orta Aras Havzası oldukça yüksek rakım değerlerine sahip bir bölgedir. Kuzeyden güneye doğru; Selim, Kars ve Şöregel Platoları²¹ ile Iğdır ve Doğubayazıt Ovaları²² arkeolojik merkezlerden de anlaşılacağı üzere bölgenin bu yüksek rakımlı görüntüsü içinde yaşam alanlarının yoğunlaştığı yerlerdir. Aynı zamanda Orta Aras Havzası, Kafkasya, Orta Anadolu ve Mezopotamya Kültür bölgeleriyle çevrilidir. Özellikle Orta Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası'nın Babil ve Mısır krallıkları ile bazı ticari ilişkiler kurdukları anlaşılmaktadır²³. Bu ticari ilişkiler bahsi geçtiği üzere bölgenin büyük kültürlerin ortasında kalmasıyla alakalıdır. Erken Demir Çağı ile birlikte bu siyasi oluşumların merkezinin Van Gölü Havzası'na kaydığı görülmektedir. Orta

²⁰Ayhan Yardimciel, "Orta Aras Havzasında Monokrom Boyalı Çanak Çömlekler", **1. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu**, Yayın No:5, (2016), s. 60-61 -Ayhan Yardimciel, "Orta Aras Havzası'nın Anadolu Paydaşında Göçebelik: Yolları ve Güzergâhları", **Eski Yakınoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar**, (2018a), s. 249.

²¹Akın Bingöl, "Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 18: (2016), s. 492.

²²Ayhan Yardimciel-Emine Gizlenci, "Arkeolojik YüzeY Araştırmaları Işığında Ağrı-Doğubayazıt Bölgesinin Orta Tunç Çağı Kültürü", **4. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını** Yayın No:21, (2018), s. 60- Ayhan Yardimciel-Mehmet Ali Özdemir-Mehmet Işıklı, "A Survey Project on theBorderlands of Turkey-Armenia-Nakhchivan-North-Weestren Iran:Preliminary Report of the 2014-2016 Surveys on theMiddleAraxesBasin", AndersonW. Kristen, H. Abby R. (Eds), **LandscapeArchaeology in SouthernCaucasiaProceedings of the Workshop Held at 10 İcaane in Öienna, April 2016, Austrian Academy of SciencesPress**, (2018), s. 68.

²³Yardimciel, "Orta Aras Havzası'nın Anadolu Paydaşında Göçebelik: Yollar ve Güzergâhlar", s. 311-313.

Aras Havzası'nın en önemli bölümlerinden birisi Sürmeli Çukuru 'dur. Bazen Iğdır Ovası'nın yerine de kullanılan bu coğrafi yer ismi aslında Aras Nehri ve kısmen siyasi sınırlar ile üç parçaya bölünmüş Iğdır, Ararat ve Dilucu ovalarının bütünüdür kapsamaktadır.

2.2. Tarihi Coğrafyası

Orta Aras Havzası Kuzeyden güneye doğru Ermenistan, Nahçıvan ve Kuzeybatı İran ile birbirine komşu bu bölgelere paydaş Anadolu topraklarında bulunan Kars, Iğdır ve Doğubayazıt'tan oluşmaktadır.²⁴ Orta Aras Havzası kendine özgü coğrafi özellikleri ile çevresindeki bölgelere göre değişkenlik göstermektedir. Ağrı Dağı ve dağın kuzey ve güneyinde bulunan Iğdır ve Doğubayazıt ovaları Arpaçay, Aras ve bağlı kolları ile meydana gelen su sistemleri bölgenin önemli coğrafi aktörleri arasındadır²⁵. Bu sebeple İlk Tunç Çağı Kura Aras Kültürü, Orta Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü, Erken Demir Çağı Beylikler Dönemi ve Orta Demir Çağı Urartu Krallığı periyotlarında bölge adeta çekirdek alan görünümündedir. Kafkasya, Kuzeybatı İran, Orta Anadolu bölgelerine ulaşan yollar Orta Aras Havzası merkezli şekillenmiştir²⁶. İlk Tunç Çağı, Kura Aras Kültürü'nün yerleşikkarakterli yaşam modeli görüntüsüne rağmen yapılan yüzey araştırmaları kültüre ait arkeolojik materyallerin coğrafyanın farklı yükseltilerinde bulunan arkeolojik merkezlerde de ele geçirilmesi kültürün göçebe topluluklarca desteklendiğini ortaya çıkarmaktadır²⁷. Bununla birlikte Orta Tunç Çağı'nda bu kez en az yerleşik yaşam kadar coğrafyada göçebeliğinde etkili olduğunu görmekteyiz²⁸. Urartu Krallığı'na kadar binlerce yıl devam eden bu yaşam şeklinin coğrafyanın bir dayatması olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede yüksek rakımlı platolar düşük rakımlı ovalar ve bu bölgeler arasındaki kısa rotalı kırılğan geçişler karma ekonomi modeli uygulayan toplumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Keza Orta Aras Havzası'nın dağılık arkeolojik

²⁴Yardimciel, "Orta Aras Havzasında Monokrom Boyalı Çanak Çömlekler", s. 249.

²⁵Yardimciel-Gizlenci, "Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Işığında Ağrı-Doğubayazıt Bölgesinin Orta Tunç Çağı Kültürü", s. 60.

²⁶Ahmet Deniz, Cem Tüysüz, Ayhan Yardimciel, "Orta Aras Havzası'nda Tarihi Yollar: Bölgedeki Kültürel ve Ekonomik Etkileşimler". *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9: (2015), s. 228-229.

²⁷Ayhan Yardimciel, "Ağrı ve Iğdır İlleri, "Orta-Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri" 2016 Yıllı Yüzey Araştırması". **35. Araştırma Sonuçlar Toplantısı**, Cilt: 1, Yayın No: 179/1, (2017), s. 164-165).

²⁸Yardimciel, "Orta Aras Havzası'nın Anadolu Paydaşında Göçebelik: Yollar ve Güzergahlar", s. 260-262.

manzarasının altında yatan ana etken de budur. Buna rağmen bu zorlu coğrafya zengin flora ve faunası ile insanların da buraya yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Neredeyse kar yağınca kadar taze kalan dağ çayırları ve bol su kaynakları doğal olarak hayvancılık temelli pastoral bir yaşam tarzının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Urartu Krallığı zamanında yapılan nüfus aktarımları baraj, gölet ve su kanalı gibi inşaa faaliyetlerinin hepsinin işte bu dağınık toplum modelini yerleşik yaşama geçirme gayretlerinin sebepleri olduğu anlaşılmaktadır. Orta Aras Havzası sahip olduğu su kaynakları, kil yatakları, tuz yatakları ve önemli geçit ve yolları ile tarihin her döneminde Kafkasya Coğrafyası içinde önemli bir konumda olmuş ve bütün kültür ve medeniyetlerce ele geçirilmek, kontrol edilmek istenen bir bölge olmuştur. Bu sebeple bahsi geçen kültürlerle ait bütün arkeolojik merkezlere ve arkeolojik buluntulara ulaşmak mümkündür.

2.3. Araştırma Tarihçesi

Orta Aras Havzası'nın Erken Demir ve Orta Demir Çağı periyotlarını Urartu Krallığı ile ilişkili beylikler ve Urartu Krallığı temsil eder. Orta Aras Havzası'nda Urartu ile alakalı ilk çalışmaları Nicolay Marr ve ekibinin Ani Antik Kenti ile birlikte Iğdır'da bulunan Bulakbaşı Köyü²⁹. sınırlarında yaptıkları kazılar Urartu Krallığı ile ilgili bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Daha sonra Barnett'in, Iğdır Melekli civarında arkeolojik araştırmalar yaptığı görülmektedir.³⁰ 1944 yılında Kılıç Kökten tarafından ve 1964-1967 yılları arasında ise K. Balkan tarafından bu antik kente bazı Araştırma ve sondaj çalışmaları yapılmıştır³¹. Modern zamanlarda Urartu Krallığı ile alakalı özellikle Orta Aras Havzası'nın Kars, Iğdır ve Doğubayazıt bölgelerinde her hangi bir arkeolojik kazı çalışması yapılmamıştır. Aynur Özfiat'ın Doğubayazıt Ovası'nda gerçekleştirdiği Bozkurt Kurgan Mezarlığı kazıları sırasında Urartu Dönemi'ne tarihlenen bir oda mezarda çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte aynı bilim insanının gerek Van Gölü Havzası ve gerekse Aras Havzası'nda yapmış olduğu arkeolojik yüzey araştırmaları sayesinde birçok Urartu arkeolojik merkezinin de

---

²⁹ A. A. İvanovskiy, "Arxeologitceskiya Nablyudeniya i İssledoviya 1893, 1894, i 1896, gg" **Materialy po Arkheologii Kavkaza**, Sayı: VI, (1911), s.38-56.

³⁰ Barnett R, D., "The Urartu Cemetery at Igdry", **Anatolian Studies**, Sayı: XIII, (1963), s. 153-198.

³¹ İ. Kılıç Kökten, "Karsı'nın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", **Bellekten**, Sayı: XXVII, (1943), s.600-603, Kemal Balkan, Osman Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı: XIV-1-2 (1965), s. 103-109.

tespiti yapılmıştır³². Bölgede 2014 yılına kadar Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Prof.Dr.Alpaslan Ceylan ve ekibi tarafından³³ 2014 yılından itibaren ise Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Doç.Dr.Akın Bingöl başkanlığında yüzey araştırmaları başlamıştır³⁴. 2016 yılından itibaren ise aynı üniversiteden Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Dr.Öğr.Üyesi Ayhan Yardimciel başkanlığında yeni bir yüzey araştırmasına başlanmıştır³⁵. Bu yüzey araştırmalarıyla tespit edilen birçok Urartu merkezi bilim camiasına tanıtılmıştır. Bakiye Yükmen'in ise kısa süreli bir yüzey araştırması bulunmaktadır³⁶.

---

³²Aynur Özfirat, “Melekli- Kültepe (İğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti”, **Olba**, Sayı: XXV, (2017), s. 161-vd.

³³Alpaslan Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları**, Erzurum, 2008, s.33-vd

³⁴Alpaslan Ceylan-Akın Bingöl-Mustafa Karageçi, **Eskiçağ'da Kars Kaleleri**, Erzurum, (2018), s. 35-vd.

³⁵Ayhan Yardimciel, “Ağrı ve İğdır İlleri, “Orta-Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri” 2016 Yılı Yüzey Araştırması”, **35. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt,1, (2018), s. 163-175.

³⁶Bakiye Yükmen, “ Kars, Ardahan ve İğdır İlleri 1997 Yılı Yüzey Araştırması”, **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, (2001), s.145-153.

III. BÖLÜM

ORTA ARAS HAVZASI URARTU YERLEŞMELERİ

Orta Aras Havzası lokalizasyon olarak Urartu merkezi olan Tuşpa'nın kuzey ve kuzeybatısında kalmaktadır. Orta Aras Havzası'nın Anadolu paydaşında bulunan Kars-Iğdır ve Doğubayazıt bölgesi coğrafi ve fiziksel özellikler açısından kendi içinde üç bölüm olarak ele alınmıştır. Kars bölümü bölgenin en yüksek rakımlı yeri olup, Karakurt, Paslı, Halıkışla gibi geçitlerle çevresinden ayrılmakta veya bu geçitler aracılığı ile çevresi ile bağlantı kurabilmektedir. Ortalama 2000 rakımlı olan bölgenin en önemli özelliği Kafkasya ve Anadolu arasında bir geçiş koridoru görevinde bulunmasıdır.

3.1. Kars

Urartu yayılım alanı içinde Urartu'nun merkezine en uzak yerlerden biri, kuzeyinde bulunan Kars ve yakın çevresidir. Daha kuzeyde Ardahan il sınırları içinde Hanak Ortakent Yazıtı bulunmuş olsa da Urartu Krallığı'nın bu bölgede kalıcı bir yerleşim modeli uyguladığına dair somut kanıtlar bulunmamaktadır. Bahsi geçen yazıtta bölgeye yapılan sefer ile ilgili detaylar bulunmaktadır³⁷. Kars il sınırlarında ise Urartu Dönemine tarihlenen bazı arkeolojik merkezler olduğu halde bunlar hakkında da somut bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Kars ve yakın çevresinin büyük Urartu şehirlerine sahip Ermenistan ile olan yakınlığı bu bölgenin Urartu Krallığı tarafından boş bırakılmayacağına işaret etmektedir. Urartu Krallığı'nın Kars ve yakın çevresinde bulunan yerleşmelerine geçmeden öne bölgenin Sarıkamış-Selim Düzü, Kars ve Şöregel platoları olmak üzere üç coğrafi bölümden oluştuğunu söylemekte fayda vardır. Sarıkamış- Selim Düzü, Sarıkamış İlçe Merkezinin içinde yer aldığı 2200 rakımlı düzlükten başlar ve Selim İlçesini de içinde alarak Kars'a doğru uzanır ve Benliahmet Köyü sırtına kadar devam eder. Bu bölgenin en önemli özelliklerinden birisi Kale tipi yerleşmelerin çoğunlukta olmasıdır. Bu bölümden sonra Kars Platosu başlamaktadır. Batı ve kuzeyini Kars Çayı'nın belirlediği bu bölüm Şöregel Platosu'ndan Yahni Dağı geçidi ile ayrılmaktadır. Azat, Karacaören, Paşaçayırı ve Tekneli gibi höyüklerin bulunduğu bölüm bu bölümdür. Yahni Dağı

³⁷Oktay Belli, "Urartu Krallığı Döneminde Kars Bölgesi", **Gazi Kars Şehrengizi Bildiriler Kitabı**, Ankara, 2011, s.94.

Geçidi ile başlayan ŞöregelPlatosu'nun kuzey sınırını Kars Çayı, doğu yönünü Arpaçay Nehri güneyini ise Dumanlı, Tarhan ve Alaca Dağlarının da bulunduğu yükselti çizmektedir³⁸. Bölgenin en alçak rakımlı yeri olan Şöregel, arkeolojik açıdan en zengin bölüm olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ziyarettepe Kompleksi, Ani Şehri, Horomos Antik Yerleşmesi, Pekran Yerleşmesi, Kuzeyhan Kompleksi, Orta Tunç Çağı Nekropolü ve Alem Kaya Resimleri gibi birçok tarihi ve arkeolojik merkez bu bölümde bulunmaktadır. Kars'ta bulunan Urartu dönemine tarihlendirilen merkezler ise şunlardır;

3.1.1. Yoğunhasan Kalesi

Yoğunhasan Kalesi, Kars'ın Sarıkamış İlçesi'nin Karapınar Köyü yakınlarında bulunmaktadır. Kale andezit bir kayalık üzerine inşa edilmiştir³⁹.**(Bkz Levha 1-Resim 1)** Konumu itibariyle Aras Güneyi Dağları'nın kuzey eteğinde bulunmaktadır. Yoğunhasan Kalesi'nde yapılan araştırmalar kalenin Urartu öncesi dönemde inşa edildiğini fakat Urartu zamanında yeni düzenlemeler yapılarak kullanılmaya devam ettiğini ortaya çıkartmıştır. Kale kabaca oval planlıdır. **(Bkz Levha 1-Resim 2)**Kalenin inşa edildiği kayalık tepenin güney ve güneydoğusu dik uçurumla sınırlıdır ve bu bölgede savunma duvarları bulunmamaktadır. Bununla birlikte kalenin batı ve güneybatısında ise iki sıra savunma duvarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Kale yapımında kullanılan taşlar iri andezit taşlardan oluşmaktadır. Bu taşların birçoğu dört köşeye sahipken bazılarının dörtten fazla köşeye sahip olduğu görülmektedir. **(Bkz Levha 1-Resim 3)**Yoğunhasan Kalesi'nin uçurumlu olan doğu kısmında ana salonlu ve iki odalı bir kaya mezarı bulunmaktadır. **(Bkz Levha 1-Resim 4)** Bilindiği üzere kaya mezarlarının bölgedeki varlığı Urartu Krallığı ile birlikte ortaya çıkmıştır⁴⁰. Bu nedenle gerek mimari yapı ve gerekse bu kaya mezarından dolayı kalenin mevcut hali Urartu Krallığı'na tarihlenmektedir. Bu kaya mezarına 1,6 m. yüksekliğinde ve 1,4 m. genişliğinde bir kapıdan girilmektedir. Ana kayanın oyulmasıyla oluşturulan ana salon 4,4 m x 5 m. büyüklüğünde ve ortalama 3,2 m. yüksekliğindedir. Bu haliyle mezar odası kare bir palana yakındır. Yoğunhasan

³⁸ Akın Bingöl, "Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 18, (2016), s.492.

³⁹ Akın Bingöl, "En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına kadar Kars ve Çevresi", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, (2003), s.144.

⁴⁰ Bingöl, "En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına kadar Kars ve Çevresi", s.146.

Kalesi'nin yaklaşık 350-400 m. güneybatısında ise bir gölet tespit edilmiştir. (Bkz Levha 1-Resim 5) Bu gölet kale ile ilişkilendirildiğinden dolayı adına Yoğun hasan Göleti denmiştir. Gölet deniz seviyesinden yaklaşık 1875 m. yüksekliktedir⁴¹.

3.1.2. Karakale Kalesi

Karakale Kalesi Kars'ın Digor İlçesi'nin Dağpınar Beldesi'ne bağlı Karakale Köyü sınırları içinde ve köy girişi mevkiinde bulunmaktadır. Kale Akın Bingöl'ün yüzey araştırmaları ile tespit ettiği merkezlerden birisidir. Karakale Kalesi bugün dahi bölge için önemli olan geniş ve verimli çayırların bulunduğu bölgeye hâkim bir tepe üzerinde bulunmaktadır.(Bkz Levha 2-Resim 1) Tıpkı Yoğun hasan Kalesi'nde olduğu üzere Karakale Kalesi'nin inşasında kullanılan taşların birçoğu dört köşeye sahipken bir kısmı da dörtten fazla köşeye sahiptir. (Bkz Levha 2-Resim 2-3) Kale aynı zamanda ünlü Kuzeyhan Kalesi'ne giden yolun da denetimi sağlamakta ve bu açıdan öncü bir kale görüntüsü sunmaktadır⁴².

3.1.3. Ani İç Kale

Ani Antik Kenti Kars şehir merkezine 45 km. uzaklıkta ve Şöregel Platosu'nda bulunmaktadır. (Bkz Levha 3-Resim 1) Şehir Arpaçay Nehri'nin hemen kuzey yakasında bulunmaktadır. (Bkz Levha 3-Resim 2) Burada yapılan arkeolojik araştırmalar şehrin 5000 yıllık bir geçmişe sahip olduğunu ortaya çıkartmıştır. İlk Tunç Çağı Kura Aras Kültürü, Orta Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü, Erken Demir Çağı Beylikler Dönemi ve Orta Demir Çağı Urartu Krallığı periyodlarına ait çeşitli arkeolojik yapıların izleri günümüzde varlığını korumaktadır⁴³. Elverişli konumu sayesinde birçok kültür ve medeniyet tarafından göz ardı edilmeyen bu coğrafya düşük rakımı ve verimli tarım arazileri sayesinde sürekli bir cazibe merkezi olagelmıştır. Ani Antik Kenti'nin kuzeyinde bulunan karma sur sistemi içinde en eski olanı Erken Demir Çağı'na tarihlenen surlardır. İri andezit taşlardan inşa edilen savunma duvarında kullanılan taşların tamamı dörtten fazla köşeye sahiptir.(Bkz Levha 3-Resim 3) Ani sur için kısımda bulunan iç kalede ise konumuz kapsamına giren Urartu

⁴¹ Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları**, s.115-118, Oktay Belli-Alpaslan Ceyhan, "Kuzey Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan", **Tüba-ar**, Sayı, V, (2002), s. 120-122.

⁴² Ceylan-Bingöl-Karageçi, **Eskiçağ'da Kars Kaleleri**, s. 146-147.

⁴³ Ayhan Yardımcıel, "Kars-Ani'de Tespit Edilen Savunma Sistemleri Üzerine Öneriler", **Seleucia** Sayı: VI, (2016), s.307-309.

savunma duvarları vardır. Orta Demir Çağı'nda Urartu Krallığı'nın bu bölgede bir kale yaptığı anlaşılmaktadır. Surlar özellikle Ortaçağ periyodunda zarar görmekte birlikte parçalı bir şekilde 150 m'lik kısmı şuan için takip edilebilmektedir. Tamamı dört köşe taşlarla inşa edilmiş iri andezit taşların büyüklükleri de oldukça fazladır⁴⁴.
(Bkz Levha 3-Resim 4)

3.2. Iğdır

Iğdır sahip olduğu alçak rakımı ile tarihin hemen hemen her döneminde yerleşime sahne olmuş Kafkasya coğrafyası içinde oldukça önemli bir bölgedir. Aras Nehri ile entegre olmuş Iğdır Ovası bölgeyi cazibe merkezi haline getirmiştir. Bu sebeple Ağrı Dağı lav akıntılarının oval ile birleştiği alçak tepeler üzerinde bulunan arkeolojik merkezlerin tümü bu bereketli ova ile bütünleşmiş görünmektedirler.

3.2.1. Melekli Kompleksi

Melekli Kompleksi'nde bulunan arkeolojik merkezlerin sadece mezarlık kısmında kazı yapılmış ve burada Urartu dönemine ait çanak çömlekler ve ölü gömme geleneğine ilişkin bazı bilgiler edinilmiştir. Ancak Lanetlitepe, Kumocağı, Kültepe gibi birçok ayrı merkez de bulunmaktadır. Bu arkeolojik merkezlerin ayrı birer merkez olduğu da şüphelidir. Örneğin; Melekli höyük ile Kültepe arkeolojik merkezi arasından bir yol geçmektedir. Bu yol yapılmadan önce bu iki merkezin tek bir merkez olduğu bilinmektedir. Bu yüzden Kumocağı da Kültepe'ye yakın olduğu için bu merkezlerin hepsini ayrı birer merkez gibi yazmak söz konusu değildir. Üstelik merkezlerden elde edilen veriler de hemen hemen aynı olduğundan dolayı Melekli Kompleksini tek bir başlık altında yazıp metin içerisinde diğer merkezlerden de bahsedeceğiz. Melekli Höyük burada bulunan merkezlerin en önemlisidir⁴⁵. Ancak Bulakbaşı Kompleksinde yaptığımız gibi her merkeze yeni bir başlık açmayacağız. Çünkü oradaki merkezler birbirinden 2 veya 3 km'lik uzaklıktadır. Bu yüzden buradaki merkezlerin hepsini Bulakbaşı Kompleksi başlığı altında ayrı birer başlık açarak incelemeyi öngördük. Ancak Melekli'deki durum oldukça karışık olduğu için aynı zamanda buradaki merkezlerin hepsinin birden fazla ismi olduğu için biz şimdilik Melekli Kompleksini tek bir başlık altında inceleyeceğiz. Melekli

⁴⁴Yardımcıel, "Kars-Ani'de Tespit Edilen Savunma Sistemleri Üzerine Öneriler", s.307-308.

⁴⁵ Oktay Özgül, İbrahim Üngör, "Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi Kasıttığı Kalesi", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 17, (2016), s.231.

Kompleksi Iğdır şehir merkezinin yaklaşık 5 km. doğusunda bulunmaktadır. (Bkz. Ek. 3) Melekli-Iğdır yerleşim kompleksi Ağrı Dağı'nın kuzeybatı eteğinde ve Ağrı Dağı lav akıntılarının Iğdır Ovası'na uzandığı lav tepeleri üzerinde bulunmaktadır⁴⁶. (Bkz. Ek. 4) Burası en iyi araştırılan merkezlerden bir tanesidir. Melekli-Kültepe Columbarium'unda P.F.Petrov ve Kemal Balkan tarafından kazı yapılmıştır. Sonrasında ise Prof.Dr. Aynur Özfirat, Prof.Dr. Alpaslan Ceylan, Doç.Dr.Akın Bingöl ve Dr. Ayhan Yardımcıel'in başkanlıklarını yürüttükleri yüzey araştırmaları ışığında, merkezde çeşitli araştırma ve incelemeler yapmışlardır. Aynur Özfirat Melekli Kompleksini, Lanetlitepe Kalesi, Kültepe Höyüğü'ndeki yerleşim, Columbarium ve Deliklitaş (Kule) ve Kumocağı arkeolojik merkezlerini bir araya getirerek tanımlamaktadır⁴⁷. Tüm bu merkezlerde Urartu dönemi keramiklerine rahatlıkla ulaşılmaktadır. (Bkz. Ek. 5-6-7) Urartu Krallığı kuzeye yönelmeye başladığı zamanlarda, Ağrı Dağı ve Güney Kafkasya'ya seferler düzenleyerek bu bölgenin kontrolünü sağlamak istemiştir. Urartu kralları, krallığın kuruluş yıllarında Ağrı Dağı merkezli kuzeyindeki Iğdır ve güneyindeki Doğubayazıt Ovası'nın önemini kavramışlardır. Kafkasya coğrafyasındaki bu alçak rakımlı verimli ovalar ekonomik açıdan Urartu için önemli olmuştur. Ancak asıl önemlisi Ağrı Dağı etrafında bulunan yollar ve güzergâhlar da Urartu için stratejik açıdan önem arz etmiştir. Bu şekilde Kral Menua zamanında (M.Ö. 810-785/780) öncelikli hedef bölgenin yerel krallığı olan Eriqua Krallığı olmuştur. Bu krallığın ortadan kaldırılması ile birlikte bugün Bulakbaşı Kale II dediğimiz Aşağı Aktaş Kalesi merkezli Minuahinili kenti kurulmuştur. Bu bölgeler Kafkasya ve Anadolu topraklarının birbiri ile kesiştiği yerlerdir. Aynı zamanda Kuzeybatı İran'a giden yollar da bu bölgede bulunmaktadır. Melekli Kompleksi Lanetlitepe ve Deliklitaş Kalesi ile birlikte değerlendirildiğinde konum olarak Kafkasya ve Doğu Anadolu arasında stratejik bir noktada bulunmaktadır. Buradaki bir diğer önemli yerleşim yeri Erken Demir Çağı'na tarihlenen Luhiuni (Kasımtığı) Kenti'dir. Kompleks içinde tanımlanan Lanetlitepe Kalesi, Urartu mimarisi özellikleri taşımaktadır. Kalenin dikdörtgen planı 67x30 ölçülerindedir. 2. 70 m. kalınlığındaki duvarlar üzerinde payandalar bulunmaktadır. Deliklitaş Kalesi ise kalenin kuzeyinde bulunan höyük üzerindedir. 85x32 ölçüleriyle

⁴⁶ Bingöl, "En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına kadar Kars ve Çevresi", s.158.

⁴⁷ Özfirat, "Melekli- Kültepe (Iğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti", s. 162.

kaleden daha büyük olmasına rağmen özensiz taş işçiliği ve tipolojisi ile bir kuleyi andırmaktadır. Bu arkeolojik yapı içinde alçak yığma taşlı kurganlar bulunmaktadır. Burada bulunan diğer kurgan alanı Kurtbucağı Kurganlarıdır. Aslında bu büyük kurgan mezarlığı farklı dönemlerde kullanılmış tek bir mezarlık olarak görünmektedir.

Kültepe Höyüğü'ndeki yerleşim ve columbarium kalenin batısında bulunmaktadır. Buradaki ilk kazı çalışması P.F. Petrov tarafından 1913 yılında, Columbarium'da ikinci kez bir arkeolojik kazı çalışması ise 1966 yılında Kemal Balkan tarafından yapılmıştır. Bu çalışmadan elde edilen urnetarzi çömlekler Kars Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. (Bkz. Ek. 8-14)Höyük, Columbarium'a nazaran daha uzun süreli bir kullanıma sahne olmuştur. Burada yapılan araştırmalar höyüğün İlk Tunç Çağı'ndan Geç Demir Çağı'na kadar uzun bir periyotta kullanıldığını ortaya çıkarmaktadır. Columbarium kazısında Petrov tarafından 29 adet mezar kazılmış ve bunların 27 tanesinde krenasyon-urne, tarzı gömü tespit edilmiştir. Genel olarak burada bulunan çanak çömlekler Urartu Krallığı'nın en kaliteli çanak çömlekleri olarak bilinen BianiliWare-Saray Malı grubundandır⁴⁸.

3.2.2 Karakoyunlu Kalesi

Urartu Krallığı kurulduğu zamandan itibaren güneydeki Assur baskını aşamayınca kuzey ve kuzeybatıya doğru yönelmeye başlamıştır. Bu aşamadan sonra Assur Krallığı'na nazaran daha küçük krallıklar olan Diauehi ve Eriqua gibi krallıklarla karşılaşan Urartu Krallığı, bu krallıkları kısa sürede ortadan kaldırarak bölgeyi yeniden organize etmiştir. Özellikle Aras Havzasında bulunan yerel krallıkları ortadan kaldırdıktan sonra, Urartu Krallığı bu bölgede yeni eyalet merkezleri kurmuştur. Bu önemli merkezlerinden biri bugün Anadolu sınırları içinde bulunan Karakoyunlu (Minuahinili) kentidir⁴⁹. Bozkurt, Ömerağa, Melekli ve Bulakbaşı arkeolojik merkezlerinde bulunan kaleler ise konumları itibariyle Kafkasya yolları arasındaki bağlantı noktalarını kontrol eden ve aynı zamanda eyalet merkezi olan

⁴⁸Özfirat, "Melekli- Kültepe (Iğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti", s. 164-167.

⁴⁹ Aynur Özfirat, Catherina Marro, "2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı 7, (2007), s.14.

Karakoyunlu Kalesi'ni destekleyen merkezlerdir⁵⁰. Aras Havzası'nda bulunan ve bereketli Iğdır Ovası'nı kontrol altında tutan yerel krallık Eriqua'nın başkenti olan Luhiuni'nun zapt edilip krallığın ortadan kaldırılmasıyla kurulan Karakoyunlu (Minuahinili) Kenti hakkında bilgi veren Körzüt Yazıtı'nda olaylar şöyle aktarılmıştır.

“Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Erikuahi Ülkesini ele geçirdi ve Luhiuni Şehrini ele geçirdi. (Onları) Minuanın önünde boyun eğdirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldinin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldinin kudretiyle, İspuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: (Tanrı Haldi) Erikuahi Ülkesine geldi. Tanrı Haldi, hiç kimsenin önceden zapt etmediği krali şehir Luhiuniyi İspuini oğlu Minuaya verdi. Luhiuni Şehri ni ele geçirdim. Luhiuni Şehrini haraç (ödemesi koşulu) ile bağışladım. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa (veya) her kim değişik bir şey, yani “Ben Luhiuni Şehrini ele geçirdim” derse, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler.” (5.1.3) ‘Tanrı Haldinin kudretiyle, İspuini oğlu Minua der ki: Haldi kapısının temellerini açtığım ve Haldi kapısını yaptırdığım zaman tanrı Haldinin huzuruna çıktım ve tanrı Haldi ye yalvardım. O, Irekuaoymağının ülkesine vardı. Irekuaoymağına karşı sefere çıktım, Irekua oymağı ülkesinin Luhiuni Şehrini ele geçirdim ve Etiuni Ülkesi ni yok ettim. İspuini oğlu Minua der ki: Tanrı Haldi, hiç kimsenin önceden zapt etmediği Irekuaoymağın krali şehri Luhiuniyi İspuini oğlu Minuaya verdi ve o, Luhiuni Şehrini ele geçirdi. (Minua,) o yıl 50.000, X bin X yüz X on X kadın ve erkek haraç (olarak ödemesi koşulu) ile Etiuni Ülkesini bıraktı. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. 1.733 at, 7.616 büyükbaş hayvan ve 15.320 küçükbaş hayvan: krala düşen pay bu kadardı, fakat savaşçıların, ülkeyi terk ettikleri zaman aldıkları, ayrıdır. Tanrı Haldinin kudretiyle İspuini oğlu Minua der ki: Tuspa Şehrinin

⁵⁰Özfirat, ‘‘Melekli- Kültepe (Iğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti’’, s. 164-169.

haremine(?) bu kadar çok kadın götürebilen bir kral varsa, gerçekten (o kral) İspuini oğlu Minuadır. Luhiuni Şehrinden... kadınlar ...Diruniu Ülkesinin Aelia Şehri... Aelia Şehri... Siad Ülkesinin Áltuquia Şehri... Tanrı Haldinin büyüklüğüyle İspuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesinin kralı ve Tuspa Şehrinin kahramanıdır.’ (5.1.4) Minuahinili’nin kuruluşu ise aşağıdaki gibi anlatılır: ‘Tanrı Llaldi’nin kudretiyle MinuanınIrkua Ülkesini [Jtğı zaman, Minua bu yeri yaptırdı. Kusursuz bir şekilde bir Haldi kapısı ve bir kale yaptırdı. Minua der ki:... yaptırdım....kurdum.’ (5.3.12) İspuini oğlu Minua kusursuz bir şekilde bu binayı yaptırdı ve kusursuz bir şekilde efendi tanrı Haldi’ye bir kale yaptırdı. (Oraya) “Minuahinili” adını verdi. Tanrı Haldinin büyüklüğüyle İspuini oğlu Minua, güçlü kral, Biainili Ülkesinin kralı ve Tuspa Şehrinin kahramanıdır (5.3.13)”

Bu yazıt Urartu Krallığı’nın bölgede iyiden iyiye bir güç olarak ortaya çıktığını göstermesi açısından da önemlidir.

3.2.3.Caf Kalesi

Iğdır-Doğubayazıt Karayolu kenarında bulunan ve Pamuk Geçidi öncesinde Iğdır sınırlarında yer alan kalenin mimarisi ve planı kalenin Urartu dönemine tarihlendirilmesine olanak sağlamıştır. Doğubayazıt bölgesinden Iğdır’a doğru giden yolun en stratejik noktasında bulunan kalenin yer aldığı tepeden hemen sonra Iğdır Ovası’na doğru iniş başlamaktadır. Bu sebeple kale bu önemli geçişi kontrol altında tutmak için imar edilmiştir. Kiklopik taşlardan oluşan savunma duvarları büyük oranda tahrip edilmişse de kalenin savunma duvarlarının 1 m. ye kadar olan kısımları ayakta⁵¹.

3.2.4. Bulakbaşı Kompleksi Kale I

Bulakbaşı Kale I, Karakoyunlu İlçesi’ne bağlı Bulakbaşı Köyü’nün 1,2 km. kuzeyindedir. (Bkz. Ek. 15) Karakoyunlu İlçe merkezinden Bulakbaşı Köyü yoluna girildikten, 2.2 km sonra da arkeolojik merkeze ulaşılabilir. Merkez, bu yolun 250 m.

⁵¹Ceylan,Doğu Anadolu Araştırmaları, s.256.

batısında bulunmaktadır. Ulaşımı oldukça kolaydır. Merkezin yer aldığı alçak tepenin üst kısımlarında düzgün işlenmiş dörtgen formunda taşlarla bir çevre duvarı örülmüştür. Kabaca dikdörtgen formunda olan bu çevre duvarının uzunluğu 9x8 m. ölçülerindedir. Tepenin üzerinde ise yaklaşık 8 metre çapında kurgan türü bir gömü tespit edilmiştir. Tepenin alt kısmındaki işlenmiş taşlarla inşa edilmiş duvarın uzunluğu ise 18x6 m. ölçülerindedir. Kurgan tepenin batı eteğinde ise kaçak kazıya maruz kalan bir kromlekli mezar tespit edilmiştir. Gerek buradaki kromlekli mezarın çevre duvarlarındaki taş işçiliği ve gerekse bizatihi Kurgan tepe üzerindeki taş işçiliği çok net şekilde Orta Demir Çağı Urartu Krallığı sürecine tarihlenmiştir. Bu taş işçiliği ile kurgan kültür geleneğinin iç içe geçmesi Urartu Krallığı yayılım alanı içinde ilk örnek oluşturmaktadır. Kale I'ın yüzeyinde ve genel olarak çevresinde çok ağırlıklı olarak Orta Çağ'a ait keramik buluntusuna rastlanılmıştır. (Bkz. Ek. 16) Yoğun olan Orta Çağ kullanımı kalenin ilgili dönemde bir gözetleme kulesi olarak kullanılmış olabileceği yakın bir ihtimal olarak akla gelmektedir⁵².

3.2.5. Bulakbaşı Kompleksi Kale II

Bulakbaşı Kompleksi içindeki en önemli kalelerden birisi Bulakbaşı Kompleksi Kale II'dir. Literatürde daha önce Aşağı Aktaş Kalesi olarak adlandırılmış kale, Kafkasya Geçidi üzerinde bulunmaktadır. Çalışmamız içerisinde sıkça vurgu yaptığımız üzere Ağrı Dağı merkezli iki önemli ova Urartu Krallığı'nın erken dönemlerinden itibaren dikkatini çekmiştir. Bunlardan biri Ağrı Dağı'nın güneyinde bulunan Doğubayazıt Ovası'dır. Bu rota üzerinde Bozkurt Kale II ve Ömerağa Kaleleri bulunmaktadır. Ova ile bağlantılı imar edilen bu yerleşim planı İran yolunun da denetimini aynı zamanda ise kontrolünü sağlamaktadır. Aynı yerleşim stratejisinin krallık tarafından Ağrı Dağı'nın kuzeyinde bulunan Iğdır Ovası'nda da uyguladığı görülmektedir. Bu kez ise amaç Kafkasya yolunu denetim ve kontrol altında tutmaktadır. Bulakbaşı Kompleksi II işte bu sebeple inşa edilmiş olmalıdır⁵³. Bölgede bulunan kaleler içinde en büyük olanıdır. Kale II, Bulakbaşı Köyü'nün 2.7 km. güneyinde Ağrı Dağı lav akıntılarının ova ile birleştiği yerdeki bir yükselti üzerinde bulunmaktadır. Bulakbaşı

---

⁵²Yardimciel, "Ağrı ve Iğdır İlleri, "Orta-Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri" 2016 Yılı Yüzey Araştırması", s. 168-169.

⁵³ Aynur Özfirat, "Ağrı Dağı ve Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması (Muş, Bitlis, Van, Ağrı, Iğdır İlleri ve İlçeleri), Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırmaları, (2014), s.34

Kompleksi içinde bulunan kalelerin rakım değeri açısından en yüksek olanıdır. Kale içinde yapılaşma olmaması aynı zamanda keramik verisinin zayıf olması ve belirtildiği üzere rakım değeri açısından Urartu stratejisine uygun olmayan bir biçimde çok yüksek olması buranın askeri bir garnizon yerleşmesi olabileceği fikrini akıllara getirmektedir. Coğrafyanın tamamı incelendiğinde Bulakbaşı Kale II'nin Karakoyunlu (Minuahinili) Kalesi'ne olan yakınlığı buranın bir askeri merkez olabileceği kanaatini uyandırmaktadır. Klasik Urartu tekniğine bağlı kalınarak inşa edilen kale bu anlamda topografyaya uyumludur. Kabaca üçgene benzeyen planında en uzun kenarı 500 m. en geniş yerinde ise mesafe 280 m. civarındadır. Üç giriş bulunan kalenin ana girişi doğu tarafındadır. Aras Nehri yönüne bakan bu girişe ulaşan rampalı yolun genişliği 6 m'dir. Kalede kullanılan taşlar oldukça düzgün yapılmışlardır⁵⁴.

3.2.6. Bulakbaşı Kompleksi Kale III

Kale köyün hemen güneydoğusunda bulunmaktadır. Ağrı Dağı lav akıntılarının ova ile birleştiği son silsile yükseltisi üzerinde bulunan kale ovidan sadece 32 metre yüksektedir. Kalenin kabaca kuzeydoğusunda Bulakbaşı Kompleksi Kale II (Aşağı Aktaş) bulunmaktadır. Kalenin topografya ile bütünleşmiş hali ayrıca ovaya yakın olması sur ve yapı taşlarının iri ve işlenmiş olması bu merkezin Orta Demir Çağı Urartu Krallığı'na tarihlenmesini kolaylaştırmıştır. Doğu-batı uzantılı olan kale yaklaşık 130x100 metre ölçülerindedir. Bununla birlikte kalenin Orta Çağ periyodunda çok yoğun olarak kullanılmış olması bazı iç mekânların bozulmasına neden olmuştur aynı sebepten dolayı ise Demir Çağı'na ilişkin keramik verisine ulaşamamıştır⁵⁵.

3.2.7. Bulakbaşı Kompleksi Kale IV

Bulakbaşı Kale IV arkeolojik merkezi, Karakoyunlu-Aralık karayolunun 2.6 km. güneyinde ve Bulakbaşı Köyü'nün ise 1 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Ayrıca Bulakbaşı Kale IV, Bulakbaşı Kompleksi Kale I'in 125 m. güneyindedir. Bu kaleler yıllar önce tespit edilen Bulakbaşı Kompleksi Kale II' ile birlikte belirli bir strateji

⁵⁴ Aynur Özfırat, "Aktaş: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğinde Aras Vadisi'nde Bir Urartu Kalesi", **Arkeoloji İle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan**, (2016), s.111-114.

⁵⁵ Bahsi geçen kale, Ayhan Yardımcı başkanlığında sürdürülen, Ağrı ve Iğdır İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırması 2016 yılı çalışmaları sırasında tespit edilmiştir.

kapsamında yapılmıştır. Ağrı Dağı lav akıntılarının doğudaki ovalık arazi ile birleştiği alçak tepeler üzerine iskân edilen kaleler güneyden kuzeye doğru gidildikçe hem rakımları artmakta ve hem de büyüklükleri artmaktadır. Kale üzerinde bulunduğu tepenin kuzeydoğu-güneydoğu istikametine inşa edilmiştir. Kuzeydoğuda bulunan giriş kapısının kapı aralığı 3.60 metre olup oldukça belirgindir. Kale giriş kapısının sağ ve sol destek duvarları sırasıyla 4.50 ve 5 metre uzunluğundadır. Bu destek duvarlarından sonra iki yönden yaklaşık 5 er metre güneybatıya doğru devam eden savunma duvarları 10 ar metre uzunluk ve yaklaşık 45 derecelik açılar ile doğu ve batıya çıkıntı yapmaktadır. Bu haliyle bir su şişesi formuna benzeyen kalenin ana duvarlarından doğuda olan toplamda 155 metre uzunluğunda olup Urartu için klasik olan kurtin ve bastiyonlarla desteklenmiştir. Batı savunma duvarı ise doğudakine göre daha kısa olup, 60 metrelik kısmı kayıtlara geçirilmiştir. Bu bölümde de bir kurtin çok net olarak tespit edilmiştir. Kalenin batı duvarının daha kısa olması genel olarak güneybatı yönünde erozyona uğramış olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır. Ancak bununla birlikte bu bölümün güney tarafı ile birlikte oldukça kayalık olması buraya mimari müdahalenin yapılmamış olabileceğini de akla getirmektedir.

Kale savunma duvarlarının özellikle batıdaki 60 metrelik bölümü oldukça anıtsal bir görüntüye sahip olup, kale bu savunma duvarı sebebiyle tesadüfen tespit edilmiştir. Savunma duvarlarında kullanılan taşlar oldukça iri olup Urartu Krallığı dönemindeki işçiliği belirgindir. Taşların hepsi dört köşe formuna sahiptir. Kale içinde herhangi bir Orta Demir Çağı keramik verisine ulaşılamamıştır. Tıpkı Bulakbaşı Kompleksi Kale I'de olduğu gibi Orta Çağ periyodunda bu merkez de yoğun miktarda kullanılmıştır.

3.2.8. Bulakbaşı Kompleksi Kale V

Ayhan Yardımcıel'in başkanlığını sürdürdüğü Ağrı-Iğdır İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırması'nın 2018 yılı çalışmalarında Bulakbaşı Kompleksi Kale 3'de plan çalışmalarının yapıldığı sırada Kale 3 ile Kale 2 arasında bulunan tepede bu kez 5. bir kaleye ait surlar göze çarpmıştır⁵⁶. Burada yapılan çalışmalar buranın da bir kale olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ancak köye en yakın tepe olduğundan dolayı buradaki

---

⁵⁶ Ağrı ve Iğdır İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırması'nın 2018 yılı çalışmaları Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ve Kafkas Üniversitesi ile Türk Tarih Kurumu'nun maddi destekleri ile gerçekleştirilmiştir.

işlenmiş taşların kaleye çıkan yolun hemen başlangıç noktasında bulunan evlerin ve işliklerin imarında kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu anlamda kale diğer kaleler içinde en çok tahrip edilmiş kale olarak karşımıza çıkmıştır. Kale giriş kapısı ile kaleye giden yol tespit edilmiştir. Orta büyüklükte olan kalenin savunma duvarlarının güney tarafı kısmen aralıklarla devam etmektedir. Diğer kaleler ile olan benzerliği bu kalenin de Orta Demir Çağı Urartu Krallığı dönemine tarihlenmesine olanak sağlamıştır. Ancak kısa bir mesafe içinde beş Urartu Kalesi'nin bu bölgede bulunması bölgeye verilen önemi ortaya çıkarmakla birlikte bu kadar savunma tesisinin bir arada bulunması da ayrıca akılları karıştırmıştır. Bundan dolayı bu kalelerin tipolojileri ile ilgili çalışma yapılması düşünülmektedir. Kale 5, üzerine inşa edildiği tepenin topografyasından dolayı Kuzeydoğu-Güneybatı doğrultuludur. Kale kapısı olması muhtemel geçiş kuzeydoğuda olup bu geçişe platformlu bir yol ile ulaşılmaktadır. Güney, güneybatı ve güneydoğu sur duvarları aralıklı olarak kısmen ayakta iken kuzey ve kuzeybatı kesimlerinde bulunan savunma duvarlarının tamamı kaybolmuş durumdadır. Bunların bir kısmı kuzeydoğu yamacına akmış iken duvarlardaki diğer işlenmiş taşların çoğunluğu belirtildiği üzere kaleye yakın evlerin duvarlarında kullanılmıştır. Güney, güneybatı ve güneydoğu yönlerinde devam eden savunma duvarlarının uzunluğu yaklaşık 100. m'ye kadar takip edilmiştir. Kalenin güneybatı yamacında bir adet Urartu dönemine tarihlenecek keramik parçasına da ulaşılmıştır⁵⁷. (Bkz. Ek. 17)

3.2.9. Korhan Kalesi

Korhan Kalesi, Ağrı Dağı üzerinde oldukça yüksek bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Kale inşa edildiği tepe ile birlikte tüm Aras Havzası ile birlikte bereketli ve oldukça önemli olan İğdır Ovası'nı da kontrol edecek niteliktedir. Kalenin ölçüleri yaklaşık olarak 110x90 ölçülerinde dikdörtgen bir plan vermektedir. Kalenin ayakta kalan en yüksek duvarları doğu yönünde bulunan duvarlar olup buradaki yükseklik 2.40 m. kadar ulaşabilmektedir. Bununla birlikte tipi Urartu inşa tekniğini içinde barındıran kale duvarlarında kullanılan taşlar 1x1 ve 050x050 ölçülerinde ve dört köşelidir. Duvar kalınlıkları iki metreyi bulmaktadır⁵⁸. Korhan Kalesi'nde bulunan taşların

⁵⁷ Bahsi geçen kale, Ayhan Yardımcı başkanlığında sürdürülen, Ağrı ve İğdir İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırması 2018 yılı çalışmaları sırasında tespit edilmiştir.

⁵⁸ Aynur Özfirat, "Van, Ağrı ve İğdir İlleri Yüzey Araştırması, 2011", **30. Araştırma Sonuçları Toplantısı** Cilt, 2, (2012), s. 295-296.

büyüklüğü ve işleniş tarzı Van'da bulunan Ayanis Urartu Kalesi ile çok büyük oranda benzerlik içindedir (Bkz. Ek. 18a-b)

3.3. Ağrı-Doğubayazıt

Ağrı ilinin en önemli ve en büyük ilçelerinden biri olan Doğubayazıt İpek Yolu rotasında olması sebebiyle önemli bir lokalizasyonda bulunmaktadır. Bu sebeple bölge sürekli gelişmektedir. Bugün daha ilçe olmasına rağmen bölgedeki illere yakın olan nüfusu ile bir cazibe merkezidir. Urartu Krallığı zamanında da bölgenin bu konumu fark edilmiş ve burada bulunan stratejik bazı noktalara imar faaliyetleri yapılmıştır.

3.3.1. Ömerağa-Gölyüzü Kalesi

Doğubayazıt İran karayolunun Doğubayazıt ilçe merkezinden çıkış noktasından yaklaşık 7,5 km. sonra 2. km'lik kuzeye doğru giden yol takip edildikten sonra Ömerağa Kalesi'ne ulaşılmaktadır. Burada bulunan Urartu Kalesi'nde daha önceki dönemlerde Aynur Özfirat tarafından çalışmalar yapılmıştır. Ömerağa Urartu Kalesi, Bozkurt arkeolojik merkezinin güneydoğusunda ve Ağrı Dağı'nın ovayla birleştiği bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Kalenin sur duvarlarının 2 m.'ye yakın yükseklikte olduğu tespit edilmiştir⁵⁹. Kaleye çıkılmadan önce, burada bulunan göletin Sarısu Çayı ile birleştiği yerde tarihi bir baraj/bent olduğu göze çarpmıştır. Baraj mimarisinde kullanılan taşlar ve işçilikleri göz önüne alındığında barajın kale ile aynı tarihlerde yapılmış olabileceği düşünülmüştür. Burada bulunan kale, tam olarak kuzey-güney doğrultulu olup, kalenin giriş kapısı güneydoğuda bulunmaktadır. Oldukça sistematik bir girişe sahip olan kalenin giriş kapısının zamanla bozulmasına rağmen burada bulunan kayaların tıraşlanarak bir merdiven yapıldığı anlaşılmaktadır. Kalenin daralan kuzey yönünde stadel bulunmakta ve bu stadelin en yüksek yerinde ise dörtgen planlı *cella*nın var olduğu düşünülmektedir. Kalenin kabaca doğu yönündeki savunma duvarlarının izleri tamamıyla görülmekte olup kısmen 2 m'ye yakın yükseklikte duvar örgüsünün var olduğu tespit edilmiştir. Daha fazla tahrip olan bu kısımdaki duvarların kurtin ve bastiyonlarla desteklendiği anlaşılmaktadır.

---

⁵⁹Aynur Özfirat, "Bozkurt Kurgan Nekropolü Kazısı", **Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırmaları, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayın No: 51, (2014), s.66.**

Kale içinde toplanan keramik parçaları Son Tunç, Erken Demir ve Orta Demir Çağı (Urartu) periyodlarına aittir. Kalenin Urartu Krallığı'nda önce de kullanıldığı anlaşılmışsa da var olan görüntüsüne Urartu Krallığı'nda yapılan düzenleme ile kavuştuğu anlaşılmaktadır.

3.3.2. Bozkurt Kompleksi Kale II

Bozkurt Kompleksi Iğdır-Doğubayazıt karayolunda bulunan Pamuk Geçidi'nden sonra, bir dirsek gibi kıvrılan yolun hemen kenarından başlayıp Örtülü Köyü'ne kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır. Bölgede en önemli çalışmalar Aynur Özfrat tarafından yapılmıştır. Aynur Özfrat'ın gerek bu bölgede yaptığı yüzey araştırmaları ve gerekse aynı bölgede yaptığı kurgan kazısı ilk olması sebebiyle Türkiye ve Dünya arkeolojisi açısından son derece önemlidir. Bölge aynı zamanda Doğubayazıt Ovası içinde kalmaktadır. Burada ilgili bilim insanı tarafından Son Tunç Erken Demir Çağı'na tarihlenen Kale I ve Urartu Krallığı'na tarihlenen Kale II bulunmaktadır. Bu kaleler lokalizasyon olarak Ağrı Dağı lav akıntılarının Doğubayazıt Ovası'na ulaştığı bir sırt üzerinde bulunmaktadırlar. Daha yukarda olan Kale I, Son Tunç Erken Demir Çağı için karakteristik özellik taşıırken daha alçakta olan ise Urartu Kalesi olarak kayda alınmıştır. Kare planlı olan kalenin ölçüleri 40x30 m'dir. Duvarların kalınlığı 2 m'yi bulmaktadır. Kale inşasında kullanılan taşların klasik Urartu yapılarında sıkça karşılaşıldığı gibi işlenmiş olduğu görülmektedir. Sur duvarları kompleksin'de ve tahrip olmayan kısımda 5 m. genişlikte ve 1.50 derinlikte dört adet payanda yer almaktadır. Kaleye çıkış rotasında birkaç teraslama yapıldığı da görülmektedir⁶⁰.

---

⁶⁰Özfrat, "Bozkurt Kurgan Nekropolü Kazısı", s. 62.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Orta Demir Çağı'nın önemli bir gücü olan Urartu Krallığı'nın kendinden önce ki göçebe ağırlıklı bir yerleşim stratejisine karşı çıkararak yerleşik düzene geçmedeki ısrarı ve bu yöndeki gayreti ile Doğu Anadolu Bölgesi'nde ilk kez siyasi bir birlik kurulmuştur. Birçok boy ve budunu bir buyruk altında toplamayı başaran Urartu Krallığı bu başarı ile yaklaşık 250 yıl boyunca Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da başarılı bir süreç yaşamıştır. Kendi ile çağdaş olan son Assur Krallığı ile olan mücadelesine rağmen uzun bir süre varlığını korumayı başaran krallık, henüz ilk dönemlerden itibaren güneye inemeyince kuzey ve kuzeybatı yönüne yönelmiştir. Bu strateji aynı zamanda Iğdır ve Doğubayazıt ovalarının kontrolü için yapılmış bir hamle olarak algılanabilir. Ancak arkeolojik ve tarihi bilgiler Urartu Krallığı'nın Van Gölü'nün güneyinden ziyade kuzey ve kuzeybatısında daha etkin olduğunu ortaya koymaktadır. Urartu Krallığı'nın kuzey ve kuzeybatı seferlerini koordine ettiği dönemde bu bölgede diğer beyliklere göre daha merkezi bir güç olan Diauehi Krallığı'nın var olduğu bizatihi Urartu kaynaklarından öğrenilmektedir. Ancak bahsi geçen krallığın daha çok kuzeydoğu Anadolu topraklarına lokalize olduğu anlaşılmaktadır. Keza Iğdır ve Doğubayazıt bölgelerindeki yazıtlarda krallığın adına rastlanılmamaktadır. Diauehi Krallığı ile ilgili bilgi veren kaynaklar daha çok Sarıkamış, Horasan ve Hanak civarında bulunan yazıtlardır. Iğdır ve Doğubayazıt bölgelerinde ise daha çok küçük bazı krallıkların adı geçmektedir. Bunlardan en önemlileri Eriqua Krallığı'dır. Aynur Özfırat'ın ... lokalize ettiği krallık Urartu Krallığı karşısında fazla tutunamamıştır. Bu krallığın ortadan kalkmasıyla da Urartu Krallığı'nın Orta Aras Havzası'nda egemen güç olarak ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Coğrafi açıdan bölgenin önemine bakılacak olursa bugün Iğdır Ovası ile eş anlamda kullanılan Sürmeli Çukuru, Orta Aras Havzası'nın en önemli coğrafi ünitelerinden biridir. Ancak Sürmeli Çukur gerek Aras Nehri ve gerekse siyasi sınırlar aracılığı ile bugün üç bölgeye ayrılmış ve üç farklı devletin sınırları içerisinde kalmıştır. Bunlardan ilki Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Iğdır Ovası'dır. Sürmeli Çukuru'nun diğer iki parçası ise sırayla Ermenistan'da bulunan Ararat Ovası ve Nahçıvan'daki Dilucu Ovası'dır. Dolayısıyla Urartu Krallığı yüksek rakımlı Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya coğrafyasında ortalama 800 m. rakımlı ve bereketli bu bölgeyi de kontrol altında tutmayı amaçlamış görülmektedir. Çünkü

bugünkü arkeolojik manzara Ağrı Dağı merkezli geçit yollar ve Ağrı Dağı'nın kuzey ve güneyinde bulunan Iğdır ve Doğubayazıt ovaları entegre görünmektedir. İşte çalışma konumuzu oluşturan Urartu Krallığı'nın Orta Aras Havzası'nın Anadolu paydaşındaki yerleşim stratejisi bu olgular çerçevesinde ele alınmış ve incelenmiştir. Bu kapsamda krallığını bugünkü Iğdır Ovası'na ayrı bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Özellikle Eriqua Krallığı'nın ortadan kalkmasıyla birlikte Melekli, Karakoyunlu ve Bulakbaşı bölgelerinde ciddi yatırımlar yapmaya başlayan krallık yöneticileri, Iğdır Ovası'nı ve Kuzeybatı İran ile Güney Kafkasya'ya ulaşan yolların denetimini sağlamak amacıyla çeşitli yerleşim birimleri imar etmiştir. Yakın zamana kadar kale olarak tanımlanan bu arkeolojik yapıların bugün için kale-kent tanımı ile adlandırılması daha uygundur. Keza Bulakbaşı Kompleksi içinde birbirleriyle aralarında ikişer üçer km. olan beş ayrı kalenin? varlığını açıklamak zor olacaktır. Ancak var olan bütün kalelerin Orta Çağ periyodunda yoğun bir şekilde kullanılmış olmaları bu merkezlerden elde edilecek bilgileri azaltmaktadır. Bu sebeple mutlak suretle buradaki merkezlerin arkeolojik kazı ile değerlendirilmesi gerekmektedir. Bölgede uzun yıllar yüzey araştırması yapan Aynur Özfırat ile yeni dönem araştırmaları yürüten Ayhan Yardımcıel'in iştirakleri ile yapılan Ağrı-Iğdır Arkeolojik Yüzey Araştırmaları ışığında Urartu yayılım alanı içinde Bulakbaşı Kompleksi içinde bulunan kale kentlerin oldukça önemli olduğu görülmektedir. İlk kale olarak tanımlanan ancak çoklukları ve birbirlerine olan yakınlıkları dolayısıyla kale kent olarak tanımlanabilecek bu arkeolojik merkezlerin buraya imar edilme sebepleri belirtildiği gibi Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya'ya uzanan yolların denetimi olarak tasarlansa da sonraki zamanda uygun yaşam koşulları dolayısıyla her bir merkezin bir yaşam alanına dönüştüğü düşünülmektedir. Urartu Krallığı'nın coğrafi strateji kapsamında coğrafyayı en iyi kullandığı noktalardan bir diğeri de Doğubayazıt Ovası'dır. Bu bölgede de Bozkurt Kale II, ve Ömerağa/Gölyüzü kaleleri ile yine İran'a giden yollar denetim altına alınarak verimli Doğubayazıt Ovası'nın da kontrol altına alındığı anlaşılmaktadır. Yerleşik yaşam karakterli bir siyasi tablo çizen krallığın bu kale ve kale kentleri beseleyecek, kurulan stratejiyi tamamlayacak bazı inşa faaliyetlerini de hayata geçirdiği görülmektedir. Bunlar su kanalları ve baraj ile bentlerdir. Bunlardan en önemlisi Balık Gölü'nden Doğubayazıt Ovası'na uzanan su kanalidir. Urartu Krallığı'nın Orta Aras Havzası'nın Anadolu paydaşı olan Kars, Iğdır ve Doğubayazıt bölgelerini kontrol altına aldıktan sonra

Ermenistan ve Nahçıvan bölgelerine yöneldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte krallığın bölgede kendinden önce var olan Kuzeyhan ve Ziyarettepe gibi büyük transhümanist merkezleri kullanıp kullanmadığı ise belli değildir. Çalışmamız içerisinde bahsi geçen arkeolojik merkezlerin tümü ilgili araştırmacılar tarafından çok net şekilde Urartu Krallığı'na tarihlendiği için bu çalışmanın konusunu oluşturmuşlardır. Bu bağlamda bölgede yapılmış olan sistematik arkeolojik kazıların artmasıyla birlikte krallığa ait birçok yeni bilgiye ulaşılması muhtemel olarak görülmektedir. Gerek takı, gerek mimari ve gerekse askeri alandaki başarıları ile bir anda ortaya çıkan Urartu Krallığı'nın dinamiklerinin anlaşılması adına merkezi olan Tuşpa/Van dışında da arkeolojik kazıların yapılması önemini muhafaza etmektedir.

KAYNAKÇA

- Barnett, R. D.(1963). “The Urartian Cemetery at Igdyr”. *Anatolian Studies*, XIII: 169.
- Batmaz, A. (2018). “Urartu Krallığı'nın Kuzey Bölgeleri ile İletişim ve Ulaşım Ağlarına İlişkin Yeni Gözlemler”. (Ed.). Bilcan Gökçe, Pınar Pınarcık. *Eski Yakındoğu 'da Ulaşım Üzerine Yazılar*. (s.161-176). Ankara: Akademisyen Kitapevi.
- Belli, O. (1997). *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (2000). “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. (s.201-209). Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4242.
- Belli, O. (2000). “Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. (s.210-216). Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4242.
- Belli, O. (2000). “Doğu Anadolu'da Urartu Krallığı'na Ait Anıtsal Kaya İşaretlerinin Araştırılması”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. (s.403-408). Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4242.
- Belli, O. (2000). “Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. (s.409-414). Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4242.
- Belli, O. (2000). “Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. (s.394-402). Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4242.
- Belli, O. (2000). “Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartular”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. (s.371-378). Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4242.

- Belli, O. (2000). “Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi’nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. (s.415-422). Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4242.
- Belli, O. (2000). “Urartu Krallığı’nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları”.*Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. (s.223-227). Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4242.
- Belli, O. (2000). “Van Bölgesi’nde Urartu Krallığına Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”.*Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. (s.386-393). Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4242.
- Belli, O. (2011). “Urartu Krallığı Dönemi’nde Kars Bölgesi”, *Gazi Kars Şehrengizi Bildiriler Kitabı, 29-31 Ekim 2011*, (ss. 91-102). Kars: İpek Yolu Medeniyetleri.
- Belli, O. Alpaslan C. (2002). “Kuzeydoğu Anadolu ‘da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan”, *Tüba-ar. 5*: 120-126.
- Belli, O. Ayhan Y. (2018). “Ağrı Dağı Bölgesi’nin En Eski Savunma Tesislerinden Biri: Kuzeyhan Kalesi” O. Belli-C. Çelik- V.E. Belli (Ed.). *II.Uluslararası Türk Kültürü’nde Ağrı Dağı Sempozyumu 13-14 Mart 2016 Iğdır*. (ss. 26-43). İstanbul: Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını, Yayın No:6.
- Belli, O. Ayhan Y. K. Zeynelabidin Y. (2018). “Ağrı-Patnos-Liç (Yalçınkaya) Urartu Bronz ve Gümüş Eşya Definesi”, *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu 18-20 Ekim 2017 Ağrı*. (ss.17-34). Erzurum: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını No: 21, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını No: 7, Ağrı Valiliği Yayını No: 2.
- Belli, O. Erkan K. (2003). *Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Biber, H. (2011). “Urartu Silahları”. (Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu’da Değişim*. (s.234-247). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Bingöl, A. (2003). “En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına kadar Kars ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*, s.144-158.
- Bingöl, A. (2016). “Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (18): 487-502.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları*, Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- Ceylan, A. Akın B. Mustafa K. (2018). *Eskiçağ’da Kars Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Çavuşoğlu, R. (2011). “Urartu Takıları”.(Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu’da Değişim*. (s.250-265). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (2011). “Ayanis Kalesi”, (Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu’da Değişim*. (s.338-361). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (2011). “Urartu Dini”.(Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu’da Değişim*. (s.188-201). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir: Yaşar Eğitim Ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Dinçol, A. M-Bekıs D. (2011). “Urartu Yazısı ve Dili”. (Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu’da Değişim*. (s. 172-185). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dinçol, A.M. Belkıs D. (2000). “Doğu Anadolu’da Urartu Yazılı Belgelerinin Araştırılması”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. (s.369-370). Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4242.
- Erdem, A. Ü- Erkan K. (2011). “Urartu Çanak Çömleği”. (Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu’da Değişim*. (s.268-285). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gür, B. (2012). *Tunç Çağı’nı Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Herodotos. (1973). *Herodot Tarihi* (Çev. Müntekim Ökmen). İstanbul: Remzi Kitapevi, I. Baskı.

İvanovskiy, A. A., (1911). Po Zakavkaz' ya: Arxeologitceskiya Nablyudeniya i İssledoviya 1893, 1894, i 1896, gg *Materialy po Arkheologii Kavkaza VI*, Sobrannye Zkipeditsiyami İmperatorskago Obçestva Snaryazennymi na vysotçaysye Darovannya Sredstva, Moskva, s.165.

Karaosmanoğlu, M. (2011). "Erzincan Altıntepe Kalesi". (Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu'da Değişim*. (s.366-373). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Konyar, E. (2011). "Urartu da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri". (Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu'da Değişim*. (s.206-231). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kökten. İ, K. (1943). "Karsı'nın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Bellekten*, XXVII: 600-603, Balkan, K. Sümer, O. (1965). "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XIV-1-2: 103-109.

Köroğlu, K. (2011). "Urartu: Krallık ve Aşiretleri". (Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu'da Değişim*. (s.12-51). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kroll, S. (2011). "İran'daki Urartu Şehirleri". (Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu'da Değişim*. (s.150-168). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Lamba, M, Metin, H, (2015). *Hititlerden Türkiye Cumhuriyetine Anadolu Uygarlıklarında Yönetim*, Ankara: Orion Kitapevi.

Özfirat, A. (2002). "Doğu Anadolu Yüksek Yaylasından M.Ö. II. Binyıl Kurganları". *Bellekten LXVI/246*: 343-371.

Özfirat, A. (2003). "2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması" *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* (15-32). Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın.

- Özfirat, A. (2006). “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırması 2005” 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* (143-162). Çanakkale: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın.
- Özfirat, A. (2007b). “2006 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırması” 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* (197-220). Kocaeli: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın.
- Özfirat, A. (2008). “Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2007”. 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt* (369-384). Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın.
- Özfirat, A. (2009). “2007 Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırması” 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* (345-366). Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın.
- Özfirat, A. (2009). “Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı”. *Bellekten* LXXIII/268: 635-674.
- Özfirat, A. (2010a). “2008 Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırması” 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 3. Cilt* (ss. 223-238). Denizli: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın.
- Özfirat, A. (2010b). “Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2009-2010”. 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* (ss. 533-562). Malatya: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın.
- Özfirat, A. (2010c). “Bozkurt Kurgan Mezarlığı”. *Aktüel Arkeoloji*, 15: 42-43.
- Özfirat, A. (2010d). “Ağrı Dağı Kurganları”. *XV. Türk Tarih Kongresi I, 11-15 Eylül 2006 Ankara* (ss. 51-64). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özfirat, A. (2011). “Ağrı Dağı’nda Yeni Arkeolojik Keşifler”. *Aktüel Arkeoloji* 19: 44-51.

- Özfirat, A. (2012). “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2011”. 30. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt* (ss. 293-302). Çorum: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın.
- Özfirat, A. (2012b). “Ağrı Dağı ve Aras Vadisi’nde Urartular”. *Aktüel Arkeoloji* 30: 126-129.
- Özfirat, A. (2013b). “Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2011”. 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* (ss. 119-126) Çorum: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın.
- Özfirat, A. (2014). “Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı” (2007-2013) 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt* (ss. 209-226). Gaziantep: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın.
- Özfirat, A. (2017), “Melekli- Kültepe (Iğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı’nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti”, *Olba*, XXV: 162.
- Özfirat, A. Catherina M. (2007a). “2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması” 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* (143-162). Türk Arkeolojisi ve Etnoğrafya Dergisi, (7): 1-20
- Özgül, O. İbrahim Ü. (2016). “Erikua’da Stratejik Bir Urartu Merkezi Kasıttığı Kalesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, s.225-240.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pekşen O. (2018). ”Asur Kral Yıllıklarına Göre Asur Kralları’nın Anadolu’ya Düzenledikleri Askeri Seferler, Sefer Güzergâhları ve Kentler”. (Ed.). Bilcan Gökçe, Pınar Pınarcık. *Eski Yakındoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar*. (s.307-332). Ankara: Akademisyen Kitapevi

- Salvını, M.(2011). “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”. (Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu’da Değişim*. (s.74-101). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Saraçoğlu, H. (1989). “Doğu Anadolu Bölgesi”, *Öğretmen Kitapları Dizisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul
- Sevin, V. Aynur, Ö. (2000). “Van/ Altın-tepe Kazıları”. Oktay Belli (Ed.). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. (s.217-222). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:
- Sevin, V. Ersin, K. (1996). *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tarhan, M.T. (2000). “Tuşpa-Van Kalesi / Demir Çağ’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. (s.191-200). Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4242.
- Tarhan, M.T. (2011). “Başkent Tuşpa”. (Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu’da Değişim*. (s.288-335). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yakar, J. (2011). “Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu’nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı”. (Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu’da Değişim*. (s.126-145). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yardımcıel, A. (2016). “Kars-Ani’de Tespit Edilen Savunma Sistemleri Üzerine Öneriler”, *Seleucia*, 6: 302-317.
- Yardımcıel, A. (2018a). “Orta Aras Havzası’nın Anadolu Paydaşında Göçebelik, Yollar ve Güzargahlar”. (Ed.). Bilcan Gökçe, Pınar Pınarcık. *Eski Yakındoğu ‘da Ulaşım Üzerine Yazılar* (s. 247-269). Ankara: Akademisyen Kitapevi.
- Yardımcıel, A. (2015). “Aras Boyalılarının İşlevselliği”. *Seleucia*, 5: 197-206.

- Yardimciel, A. (2016). “Orta Aras Havzasında Monokrom Boyalı Çanak Çömlekler”. O.Belli-A.yardimciel- V. E. Belli- C.Çelik (Ed.). *I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu 14-16 Ağustos 2014* (ss.59-65). İstanbul: Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını, No: 5.
- Yardimciel, A. (2018b). “Orta ve Son Tunç Çağı’nda Orta Aras Havzası’nda Sosyo-Kültürel İlişkiler ve Seramik Sanatı” *Kültür ve Tarih Bağlamında Iğdır Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı 5-7 Kasım 2015 Iğdır* (ss. 305-319). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Yardimciel, A. (2018c). “Ağrı ve Iğdır İlleri, “Orta-Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri” 2016 Yılı Yüzev Araştırması” *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* (ss. 163-175). Bursa: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını No: 179/1.
- Yardimciel, A. (2018d). “Iğdır’da Bir Orta Tunç Çağı Kompleksi Aşağı Erhacı Yerleşimi ve Kalesi”. *Seleucia*, 8: 123-137.
- Yardimciel, A. Emine Gizlenci (2018). “Arkeolojik Yüzev Araştırmaları Işığında Ağrı-Doğubayazıt Bölgesinin Orta Tunç Çağı Kültürü” O. Belli-F. Kaya-İ. Özgül-V.E. Belli (Ed.). *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu 18-20 Ekim 2017 Ağrı*(ss.58-63). Erzurum: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını No: 21, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını No: 7, Ağrı Valiliği Yayını No: 2.
- Yardimciel, A. Mehmet Ali Ö. Mehmet I. (2018). “A Survey Project on theBorderlands of Turkey-Armenia-Nakhchivan-North-western Iran: Preliminary Report of the 2014-2016 Surveys on theMiddleAraxesBasin” Anderson W. Kristen H. Abby R. (Eds.). *LandscapeArchaeology İn SouthernCaucasiaProceedings of the Workshop Held at 10 Icaane in Vienna, April 2016*. Austrian Academy of SciencesPress.
- Yükmen, B. (2001). “Kars, Ardahan ve Iğdır İlleri 1997 Yılı Yüzev Araştırması”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (2): 145-153.

Zimansky, P. (2011). “Urartu ve Çağdaşları”. (Ed.). Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar. *Urartu Doğu’da Değişim*. (s.106-121). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

EKLER

Ek1 Urartu Krallığı'nın Başkenti Tuşpa

Ek2 Ağrı Dağı

Ek3 Melekli Kompleksi uydu görüntüsü

Ek4 Melekli Kompleksi yakın plan

Ek 5 Meekli Yerleşimi keramikleri

Ek 5a Meekli Yerleşimi Bianili malı

Ek 5b Meekli Yerleşimi Bianili malı

Ek 5c Melekli Yerleşimi Bianili malı

Ek 5d Melekli Yerleşimi Bianili malı

Ek 6 Melekli Kompleksi Kumocağı keramikleri

Ek 7 Melekli Kompleksi mezarlık keremakleri

Ek 8 Kars Müzesi, Barnett'in kazı malzemeleri

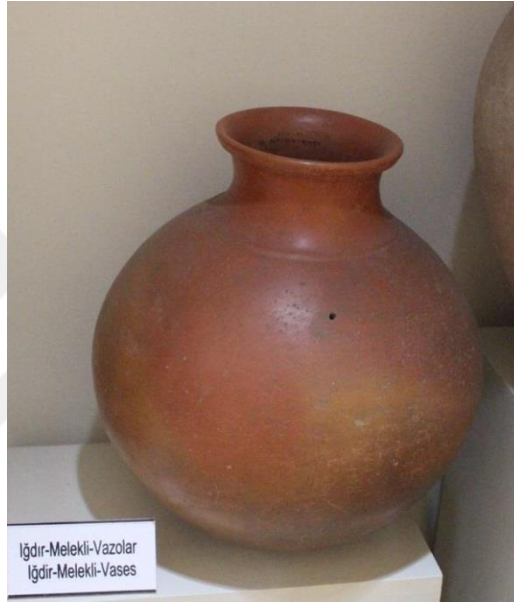
Ek 9 Barnett'in kazısından urne örnekleri

Ek 10 Barnett'in kazısından ölü yemeği kabı

Ek11 Barnett'in kazısından ölü yemeği kabı

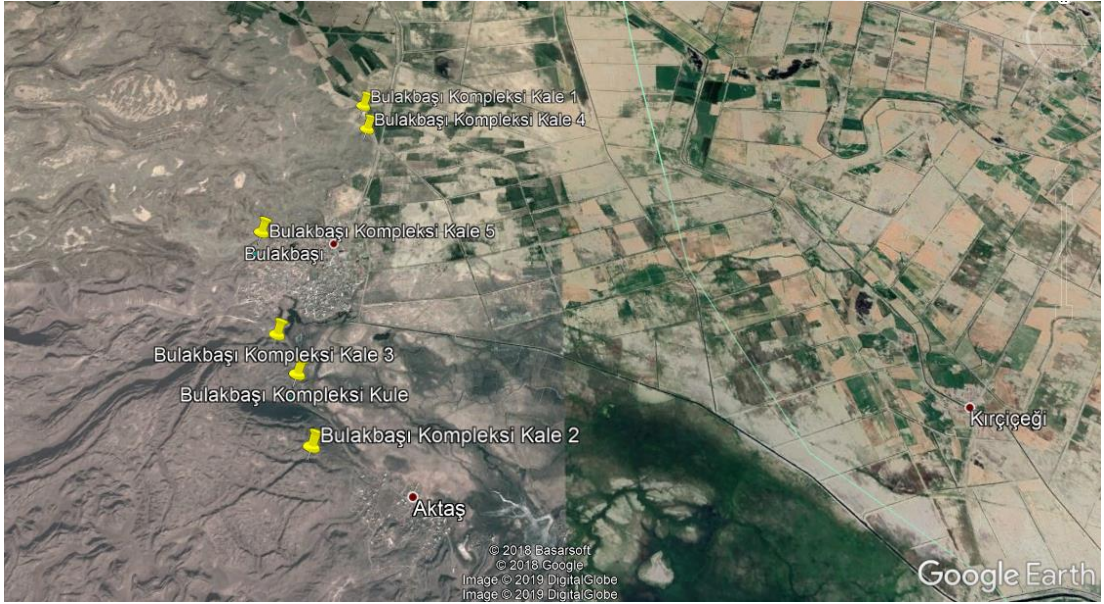
Ek 12 Barnett'in kazısından urne örnekleri

Ek13 Barnett'in kazısından urne örnekleri

Ek 14 Barnett'in kazısından ölü yemeği kabı

Ek 15 Bulakbaşı Kompleksi uydu görüntüsü

Ek 16 Bulakbaşı Kompleksi Kale I keramikleri

Ek 17 Bulakbaşı Kompleksi Kale V keramikleri

Ek 18a Ayanis Urartu Kalesi

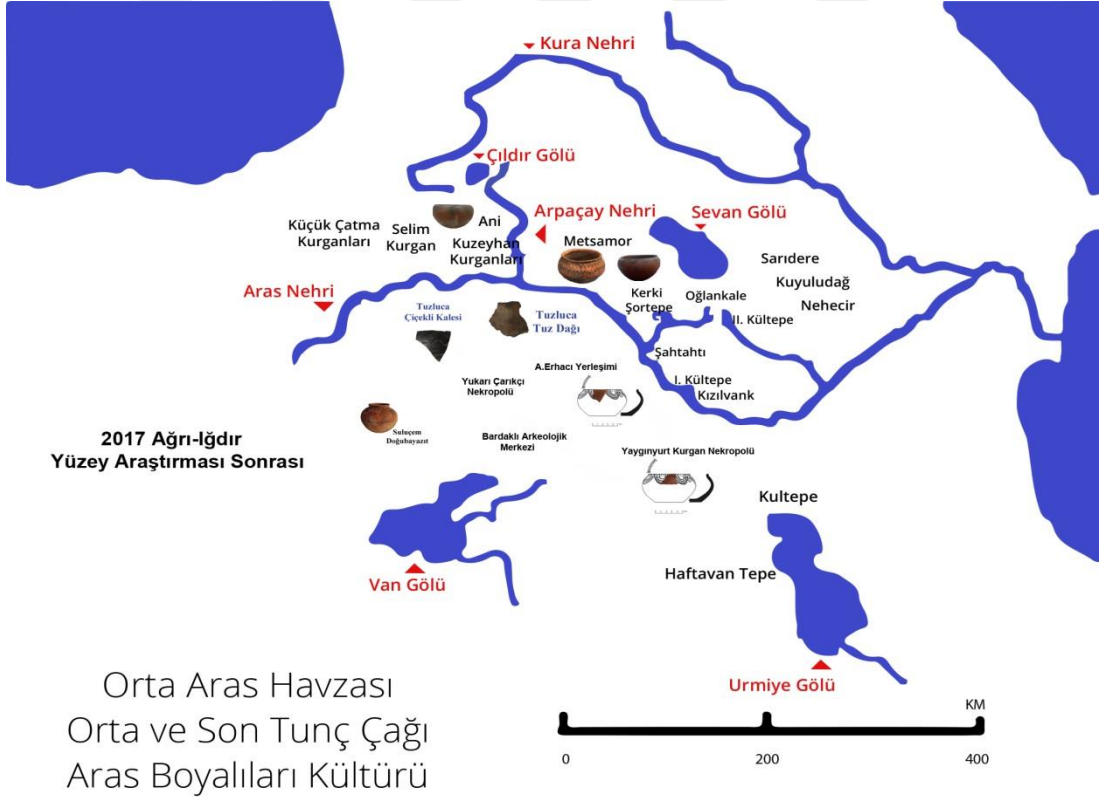

Ek 18b Ayanis Urartu Kalesi

HARİTALAR

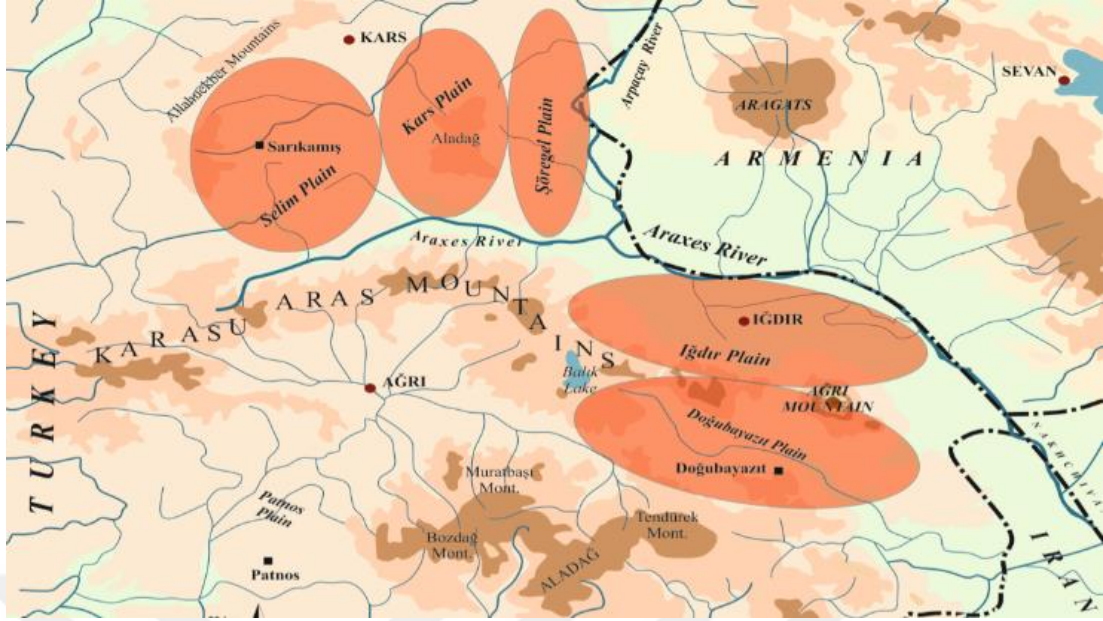

Harita 1

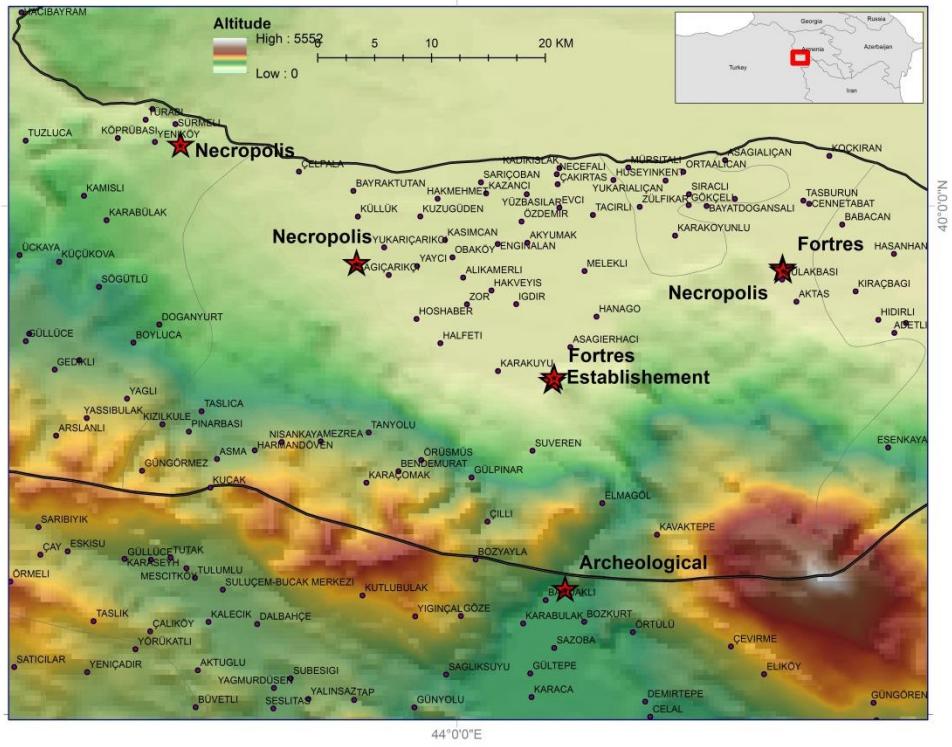

Harita 2

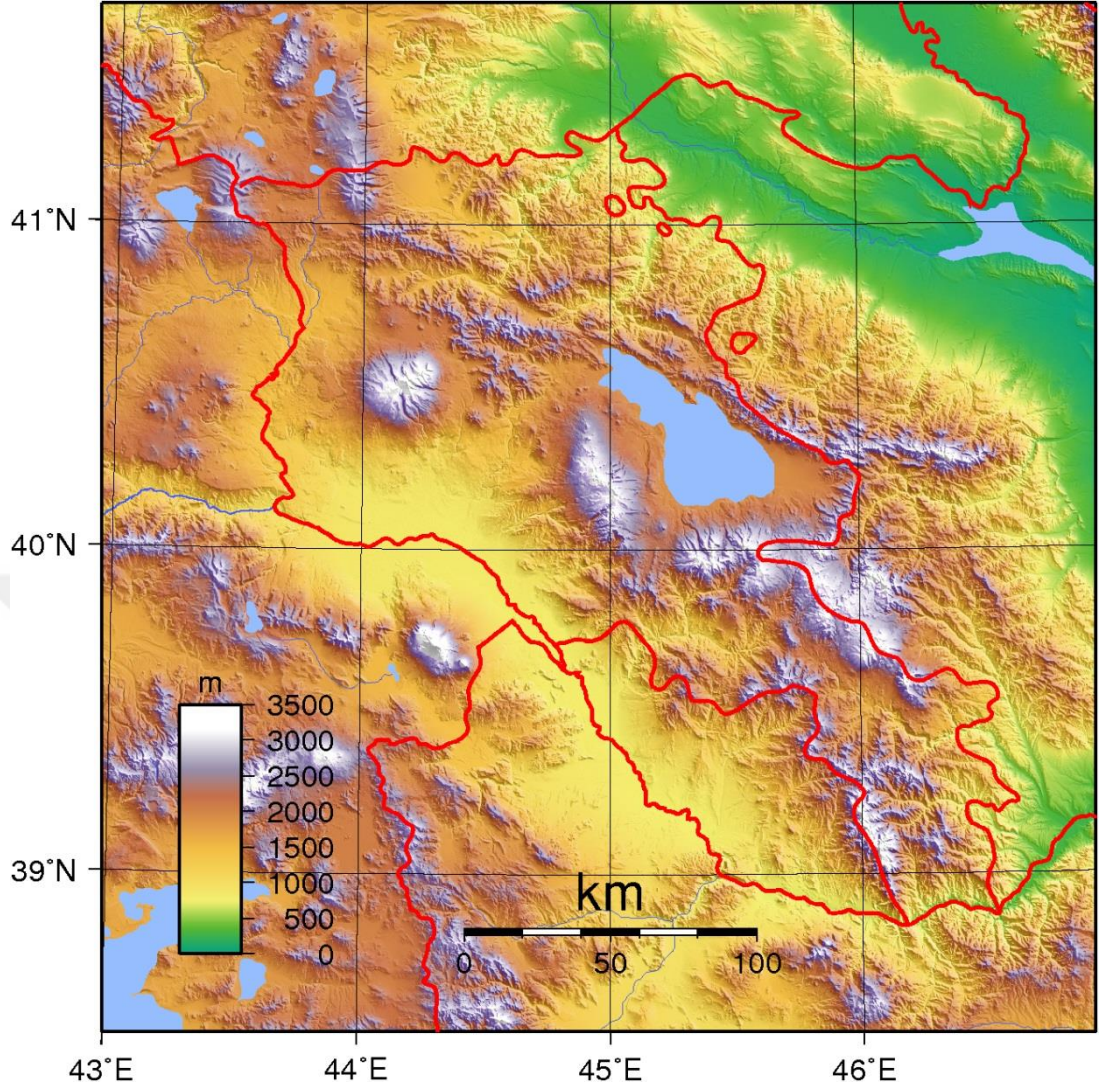

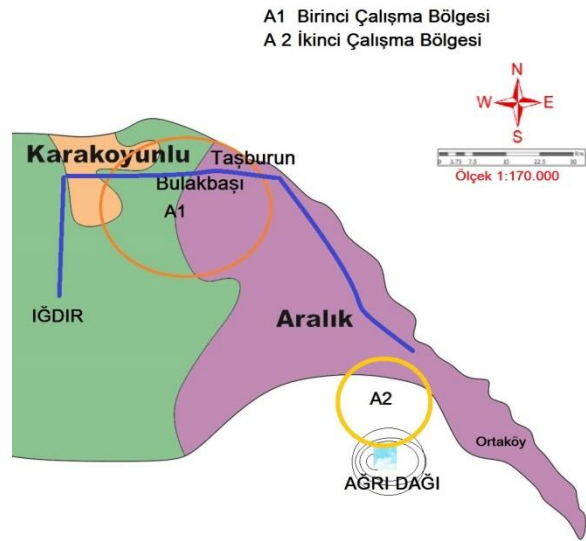
Harita 3

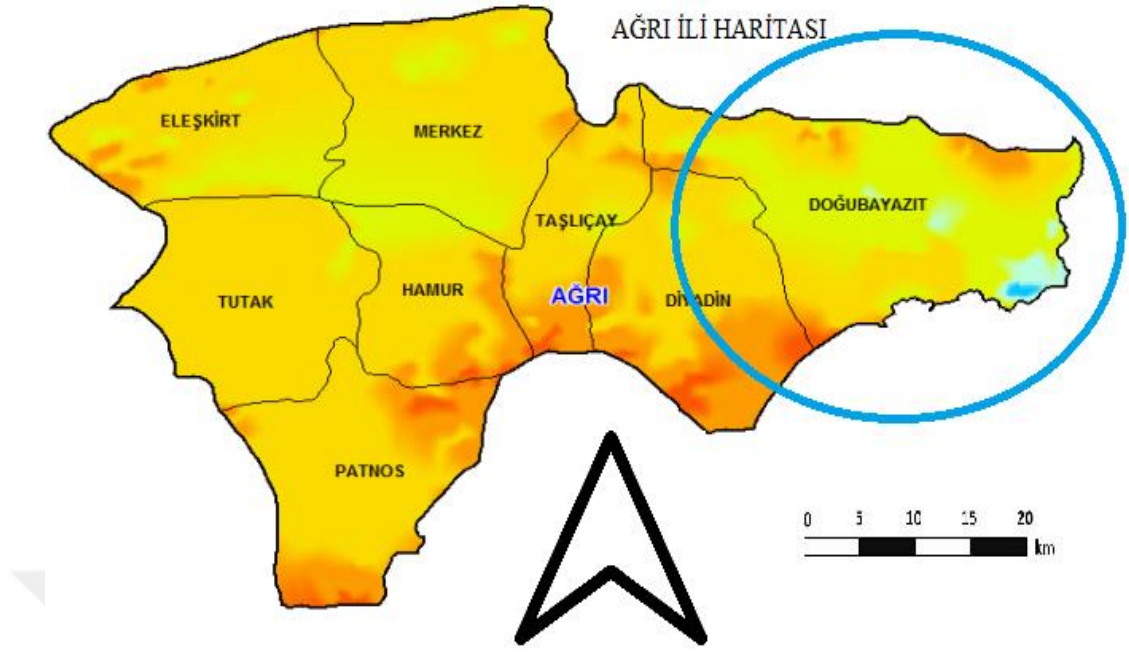
Harita 4

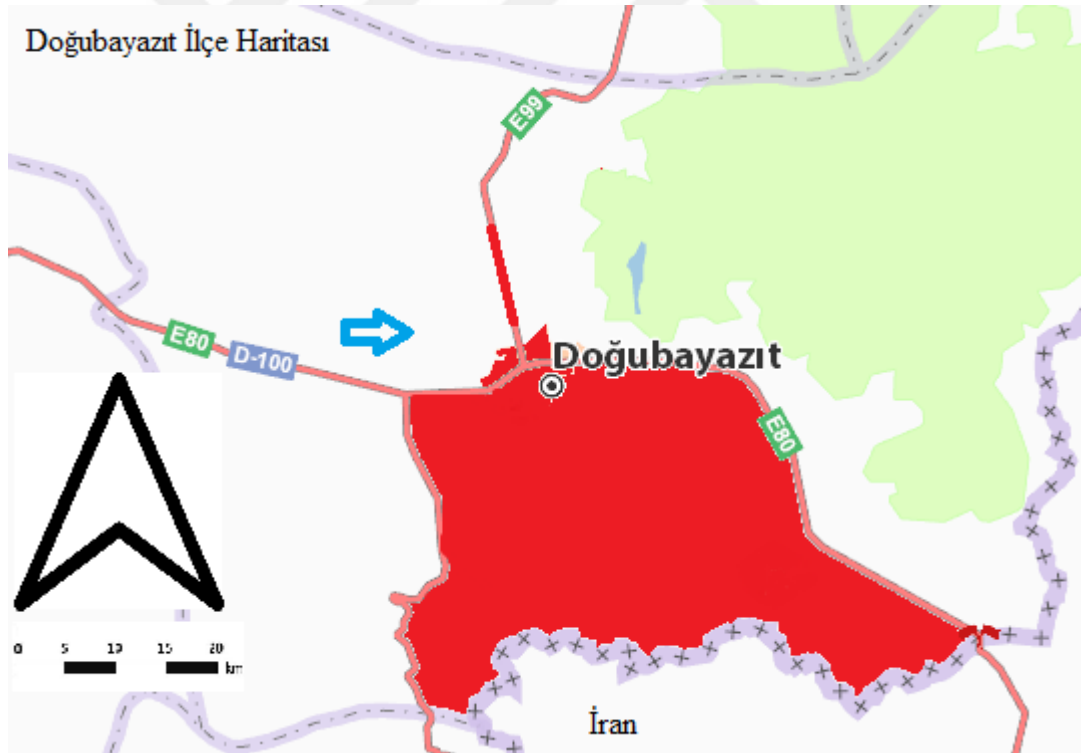
Harita 5

Harita 6

Harita 7

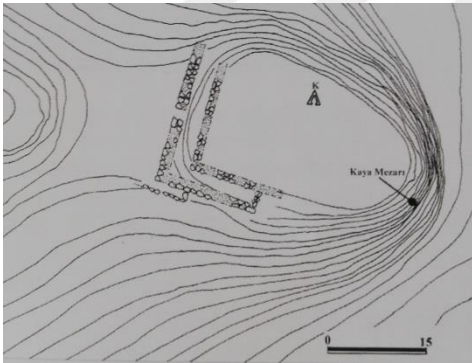
Harita 8

LEVHALAR

LEVHA 1

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

LEVHA 2

Resim 1

Resim 2

Resim 3

LEVHA 3

Resim 1

Resim 2

Resim 3

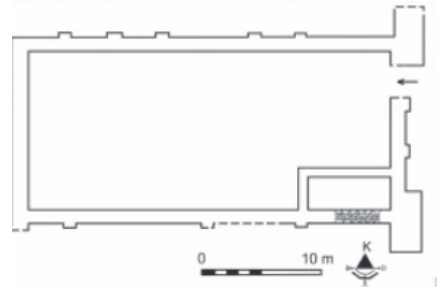
LEVHA 4

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

LEVHA 5

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

LEVHA 6

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

LEVHA 7

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 3

Resim 4

LEVHA 8

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

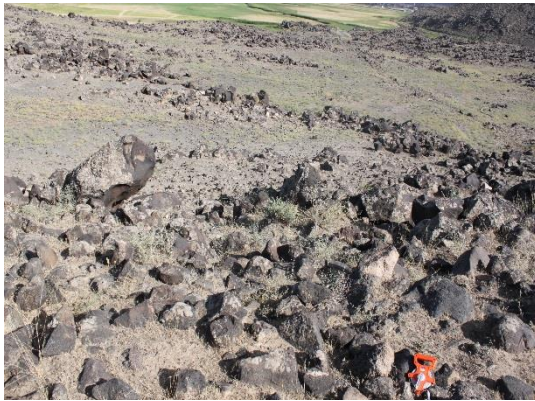

Resim 5

LEVHA 9

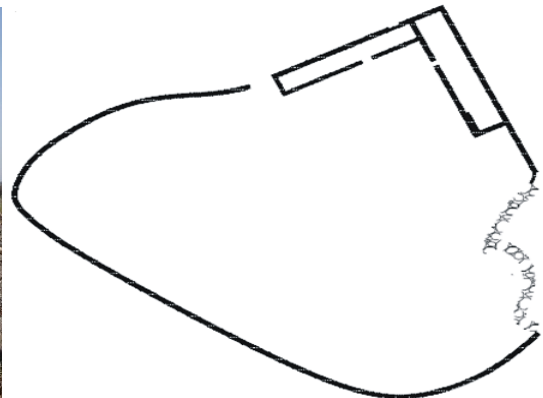
Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

LEVHA 10

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

LEVHA 11

Resim 1

Resim 2

Resim 3

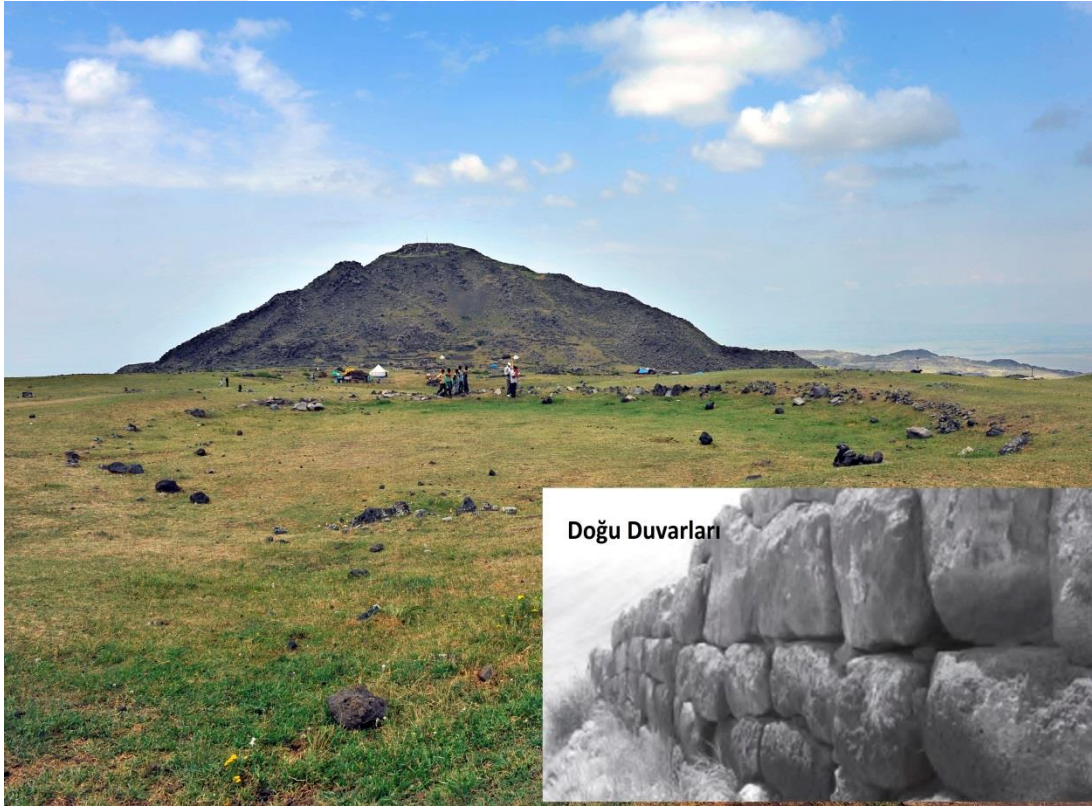

Resim 4

Resim 5

LEVHA 12

Resim 1

Resim 2

LEVHA 13

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

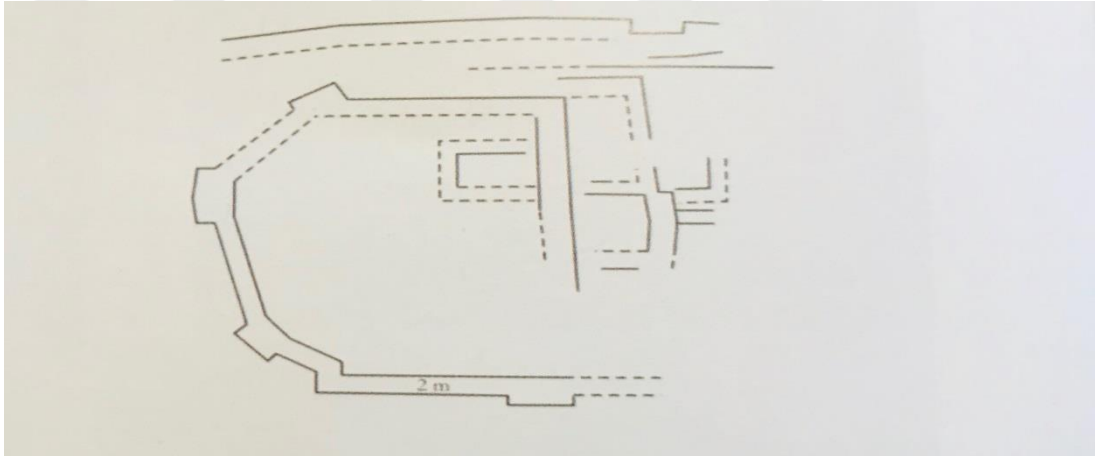
LEVHA 14

Resim 1

Resim 2

Resim 3

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Yeşim Kemer
Doğum Yeri	Selim
Doğum Tarihi	11.04.1990

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Ardahan Üniversitesi
Fakülte	İnsani Bilimler Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Tarih

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	KPDS (.....) ÜDS (....) TOEFL (....) EILTS (....)
...	Orta Seviye

KATILDIĞI

Kurslar	Bilgisayar, Ebru Sanatı, İngilizce
Projeler	Ağrı ve Iğdır İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırması

İLETİŞİM

Adres	Gelinalan Köyü Selim/Kars
E-mail	Yesimkemer43@gmail.com